

Аляксандр Краўцэвіч

КАРОТКАЯ ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

Аўтар – гісторык і літаратар.

Паўтары тысячы гадоў гісторыі краіны ўкладзеныя ў кароткі тэкст з прадстаўленнем найважнейшых падзей і працэсаў, цікавых і малавядомых фактаў беларускай гісторыі.

Больш за паўтары сотні ілюстрацый: карты, малюнкі, схемы, фотаздымкі.

На вокладцы выкарыстаны фрагменты малюнка Паўла Татарнікава “Кірмаш у Пінску 19 ст.”

Выдавец:

Таварыства з абмежаванай адказнасцю «Інбелкульт»
АДРН 1136733002120
пас. Малкамбіната, д. 21, 216790
г. Рудня Смаленскай вобласці, Расійская Федэрацыя
inbielcult@gmail.com

Надрукавана:

Друкарня «Маскоўскі друкарскі двор»
вул. 3-я Харашоўская, д. 18, к. 1, 123298,
г. Масква, Расійская Федэрацыя
+7(499)283-64-29
www.printyard.ru

Змест

Пачаткі краіны.....	10
9–13 стст. Полацкі перыяд. На скрыжаваннях Еўропы	14
13–18 стст. Літоўскі перыяд. Вялікае Княства Літоўскае аб’яднала Беларусь.....	26
Другая палова 13–14 стст. Беларусь арыентуецца на Еўропу	26
15–16 стст. Беларусь – частка Цэнтральна-Усходняй Еўропы.....	34
17 ст. Крызіс у Рэчы Паспалітай.....	51
18 ст. Войны і крызісы	56
19 ст. У Расейскай імперыі.....	66
Першая палова 20 ст. Беларуская Народная Рэспубліка і Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка	78
БНР ці БССР?	84
Другая палова 20 ст. Індустрыялізацыя і русіфікацыя.....	96
Ад БССР да Рэспублікі Беларусь	96
Рэспубліка Беларусь	111
Крыніцы ілюстрацый.....	112

1. Беларусь на карце Еўропы

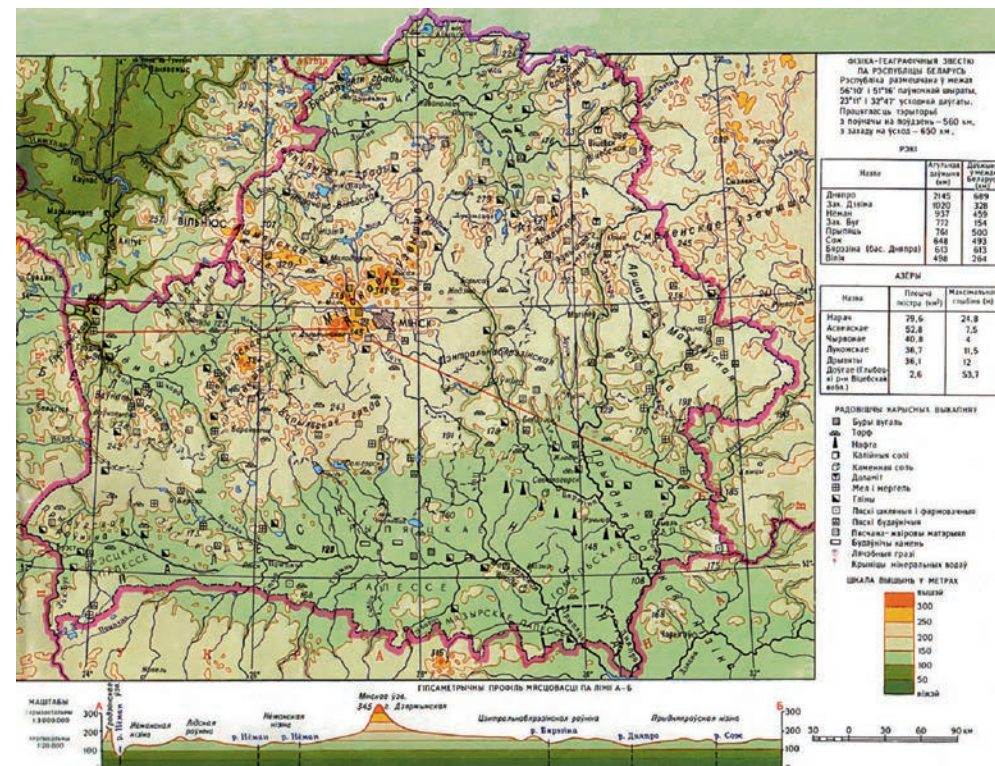
Рэспубліка Беларусь (1, 2) — сярэдняя еўрапейская краіна, як па тэрыторыі (13-е месца сярод 50 дзяржаў Еўропы), так і па колькасці насельніцтва (17-е месца ў Еўропе). Беларусь уваходзіць у першую дзясятку лясных краін Еўропы, лясное покрыва займае амаль 40% тэрыторыі краіны (у часы Сярэднявечча было большае за 70%).

Тэрыторыя — 207,6 тыс. км², большая за суседнюю Летува¹ ў тры разы, а, напрыклад, за Галандыю —

у пяць, ды за Бельгію — амаль у сем разоў.

Колькасць жыхароў на 1 студзеня 2021 г. — 9 349 645 чалавек, у паўтара разы большая, чым усіх насельнікаў краін Балтыі (Летувы, Латвіі, Эстоніі). Шчыльнасць насельніцтва — у сярэднім па 45,2 чал. на км² (дадзеныя на 1 красавіка 2020 г.). Працягласць краіны з поўначы на поўдзень 560 км, з захаду на ўсход 650 км.

¹ Назвамі **Летува і летуісы** абазначаюцца сучасны балцкі народ і яго краіна — паўночная суседка Беларусі, каб не блытаць з **Гістарычнай Літвой** — пачатковым ядром і галоўнай вобласцю Вялікага Княства Літоўскага, якая з'яўляецца часткай беларускай этнічнай тэрыторыі.

2. Фізічная карта Беларусі

Беларусь мяжуе з Летувай, Латвіяй, Расеяй, Украінай і Польшчай, не мае выхаду да мора. Але з морам у гісторыі бывала інакш. Першая беларуская дзяржава Полацкае княства ў 11–12 стст. валодала часткай узбярэжжа Балтыкі, а Вялікае Княства Літоўскае ў 15–16 стст. прасціралася ад Балтыйскага да Чорнага мора.

Беларусь знаходзіцца ў цэнтры Еўропы, аб чым нагадвае адмысловы памяtnы знак у горадзе Полацку (3).

3. Знак "Геаграфічны цэнтр Еўропы" у Полацку

4. Водападзелы Беларусі

Галоўная геаграфічная адметнасць краіны — водападзел між Балтыйскім і Чорным морамі, які перасякае ўсю Беларусь з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад (4).

5. Беларускі краявід

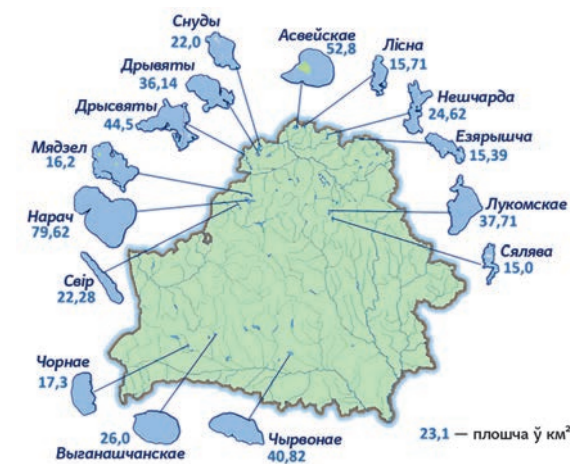
Ён не гарысты, невысокі, і гэтая чыста геаграфічная асаблівасць у даўнім мінулым моцна паўплывала на гістарычны лёс краіны.

Праз Беларусь пралягае самы кароткі шлях з Расеі ў Заходнюю Еўропу, што таксама забяспечыла краіне бурлівую гісторыю, асабліва падчас шматлікіх войнаў.

Беларусь размешчана на Усходне-Еўрапейскай раўніне. У рэльефе дамінуюць плоскія і палогія хвалістыя раўніны і нізіны, рачныя даліны і пагоркава-бугрыстыя комплексы розных памераў і канфігурацый (5). Вышыня

6. Святая гара (гара Дзяржынская) каля вёскі Скірмантава Дзяржынскага раёна

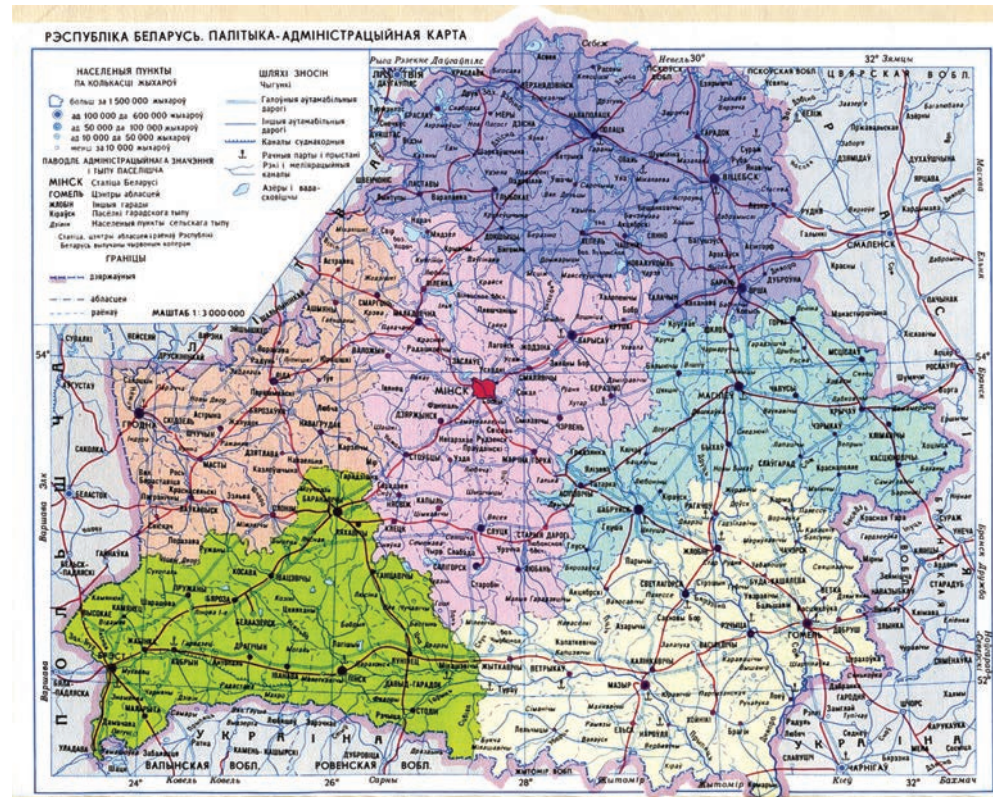
7. Найбуйнейшыя азёры Беларусі

паверхні зямлі вагаецца ад 80 да 345 м. Найвышэйшая гара краіны — Дзяржынская (гістарычная назва — Святая гара), 345 м над узроўнем Балтыйскага мора — таксама

найвышэйшы пункт водападзелу (6). Дажджавава вада з яе паўночнага схілу трапляе ў Балтыйскае мора, а з паўднёвага — кіруецца ў Чорнае.

Найбуйнейшыя рэкі: сярэдняе цячэнне Заходняй Дзвіны і Заходняга Буга, верхняе цячэнне Нёмана — **басейн Балтыйскага мора**; сярэдняе і ніжняе цячэнне Прыпяці, верхняе цячэнне Дняпра — **басейн Чорнага мора**. Геаграфы налічылі ў краіне больш за 20 тыс. рэк і каля 11 тыс. азёраў (7).

Клімат умерана-кантынентальны, сярэдняя тэмпература паветра ў ліпені +17 — +18,5 °C, у студзені — 4,5–8 °C.

8. Адміністрацыйны падзел Беларусі

Адміністрацыйны падзел Рэспублікі Беларусь трохузроўневы: вобласць — раён — сельскі/пасялковы савет. Усяго ў краіне шэсць абласцей: **Берасцейская, Віцебская, Гарадзенская, Гомельская, Магілёўская, Менская** — і асобная адміністрацыйная адзінка — горад **Менск (8)**. Буйныя па тэрыторыі і колькасці насельніцтва адміністрацыйныя адзінкі — воб-

ласці — засталіся ў спадчыну ад агромністага Савецкага Саюза і лічацца неадпаведнымі для сярэдняй па памерах краіны.

Гістарычна Беларусь належыць да заходнеёўрапейскай цывілізацыі, менавіта Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Да гэтага еўрапейскага рэгіёна належаць краіны, якія ў мінулым уваходзілі ў склад Чэшскага, Венгерскага, Польскага каралеўстваў і Вялікага Княства Літоўскага. На працягу апошніх двух стагоддзяў

ва ўмовах расейскага панавання (канец 18 — канец 20 ст.) еўрапейская традыцыя Беларусі была моцна аслаблена праз палітыку сістэмнай русіфікацыі.

Традыцыя беларускай дзяржаўнасці налічвае больш за тысячу гадоў, пачаўшы ад Полацкага княства (9 ст.). У сярэдзіне 13 ст. на змену Полацкай дзяржаве прыйшло Вялікае Княства Літоўскае, якое праіснавала каля чатырох з паловай стагоддзяў. Традыцыя ўласнай дзяржаўнасці была перарваная ў канцы 18 ст. праз уключэнне Беларусі ў Расейскую імперыю і адноўленая ў 20 ст.

Беларусь ад сваіх пачаткаў і да сёння — краіна шматпланавая памежжа: **геаграфічнага, этнічнага і цывілізацыйнага**. Усё мінулае Беларусі на працягу паўтары тысячы гадоў — гісторыя краіны памежжа.

Памежжа географічнае. 3 паўднёвага захаду на паўночны ўсход праз усю тэрыторыю праходзіць **водападзел** між водазборнымі басейнамі Балтыйскага і Чорнага мораў. Беларусь месціцца ў пераходнай зоне **расліннасці** — ад еўрапейскай тайгі (хваёвыя лясы) да еўрапейскіх шыракалістых гаёў.

Памежжа этнічнае. На тэрыторыі Беларусі, пачынаючы ад 5–6 стст., паўтара тысячагоддзя працягваўся міжэтнічны балта-славянскі кантакт, вынікам якога стала ўтварэнне беларускага народа.

Памежжа рэлігійнае і цывілізацыйнае. Ад канца 10 ст. па тэрыторыі

краіны перамяшчалася мяжа паміж хрысціянствам усходняга абраду (праваслаўем) і язычніцтвам. Ад канца 13 ст. тут сутыкаюцца і канкуруюць праваслаўе з каталіцтвам. У 16 ст. Беларусь стала адным з важных асяродкаў Рэфармацыі і краінай з найбольшай рэлігійнай свабодой у Еўропе.

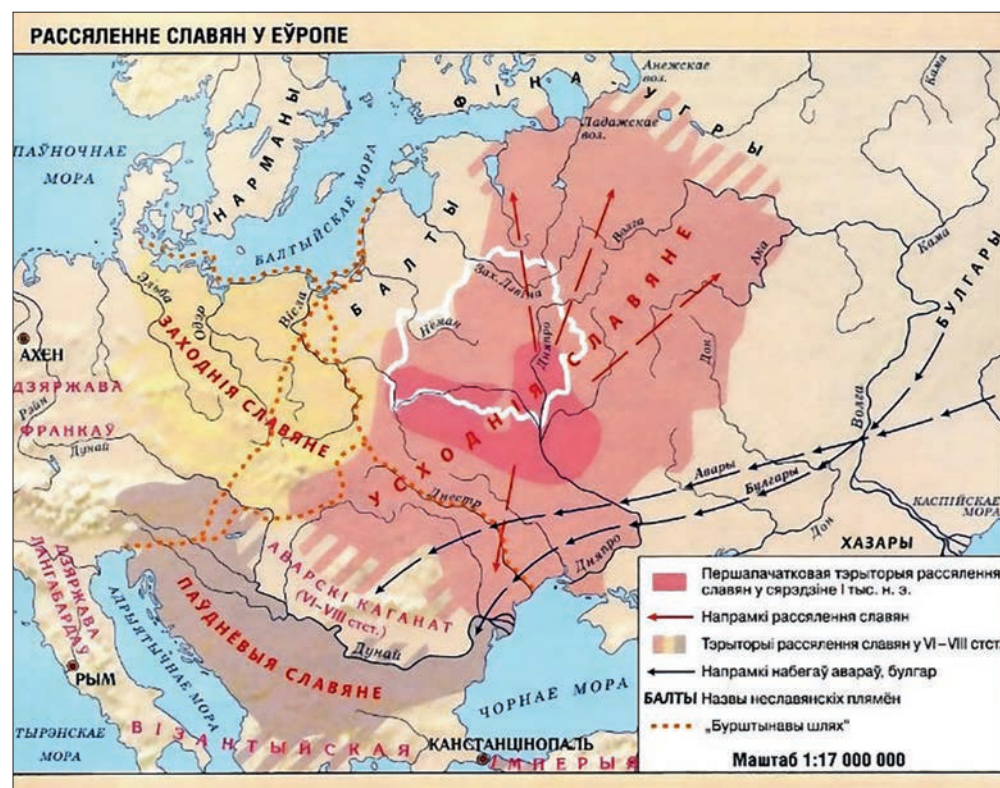
Ад канца 15 ст. Беларусь пераўтварылася ў фарпост і бастыён еўрапейскай цывілізацыі на шляху расейскай экспансіі, а ў найноўшы час (19 — першыя дзесяцігоддзі 20 ст.) была арэнай змагання паміж расейцамі і палякамі.

У гэтай кнізе незалежна ад эпохі, пра якую ідзе гаворка, Беларуссю называецца тэрыторыя, заселеная беларусамі ад пачатку этнагенезу да сённяшняга дня. Паняцце “Беларусь” у прасцягу гісторыі ахоплівае ўсе гістарычныя вобласці, дзе дамінавала беларускае насельніцтва, незалежна ад таго, як яно называлася сябе ў розныя гістарычныя перыяды: крывічы, дрыгавічы, радзімічы, русіны, ліцвіны, тутэйшыя і інш. Сёння мы ведаем, што ўсе яны належалі да аднаго этнасу, які ў найноўшы час атрымаў назву “беларусы”.

Такі тэрміналагічны падыход — агульнаеўрапейская практыка, у тым ліку ў краінах, якія, падобна Беларусі, мелі ў мінулым розныя назвы і межы, напрыклад, Бельгія — Паўднёвыя Нідэрланды, Румынія — Валахія, Латвія — Лівонія/Інфлянты і г.д.

Пачаткі краіны

Найноўшымі археалагічнымі даследаваннямі выяўлены сляды прысутнасці (прылады працы) людзей на тэрыторыі Беларусі ўжо ў каменным веку — сярэднім палеаліце каля 300 тысяч гадоў таму (напрыклад, каля вёскі Агова Іванаўскага раёна). Самае старажытнае паселішча ўзростам у 24 тыс. гадоў знойдзена на поўдні краіны. Гэта

9. Рассяленне славян

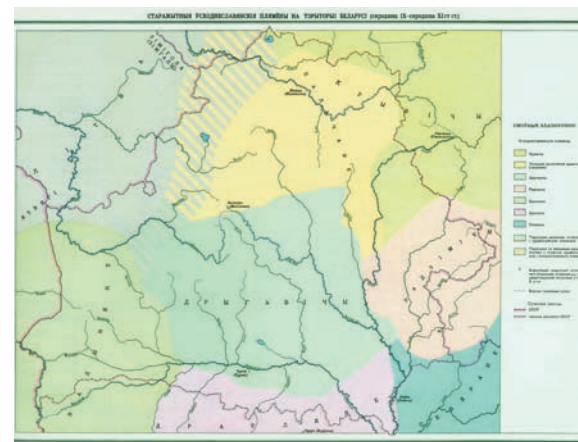
стоянка каля вёскі Бердыж Чачэрскага раёна.
Магчыма, падобнае паселішча існавала і ў Юраві-
чах Калінкавіцкага раёна.

Фармаванне сучаснага беларускага народа пачалося ў эпоху жалеза, каля 5–6 стст.н.э.

Рассяленне славян на тэрыторыі Беларусі

10. Рассяленне славян па Беларусі

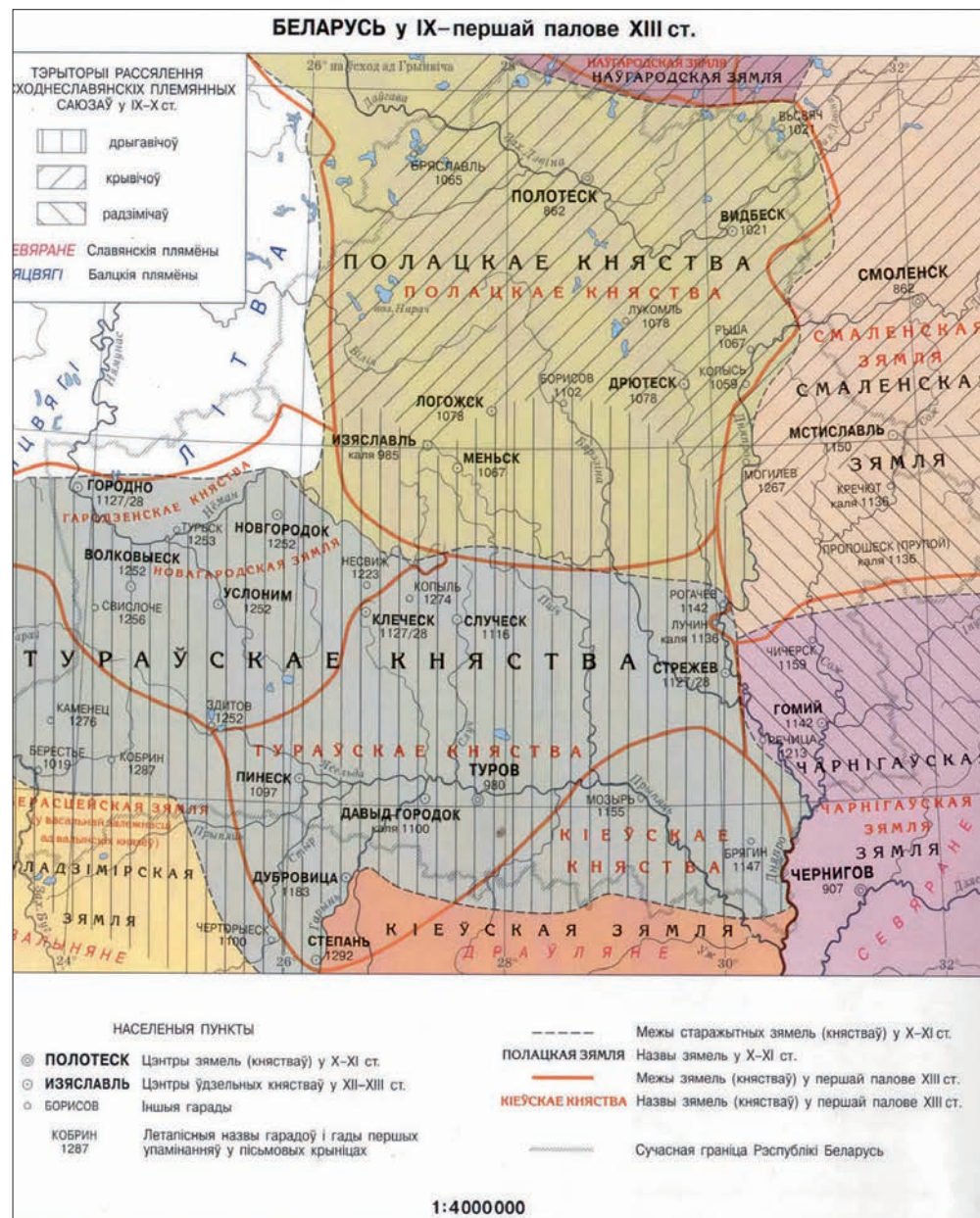

11. Крывічы-палачане, дрыгавічы, радзімічы

са з'яўленнем славян на будучых беларускіх землях, заселеных на той час пераважна балцкімі плямёнамі (9). Тады пачалася найбуйнейшая з'ява ў гісторыі краіны — працэс славяна-балцкіх кантактаў, у выніку якога сфармаваўся беларускі народ.

Славяне, меўшыя большы цывілізацыйны патэнцыял, паступова асімілёвалі мясцовых балтаў і вугра-фінаў, пераймаючы ад тубыльцаў не толькі тапаніміку (назвы мясцовасцей, водных аб'ектаў і інш.), але і вопыт выжывання сярод бяскрайняга лесу. Да гэтага часу працягваецца дыскусія навукоўцаў, ад каго беларусы ўзялі больш — ад славян ці ад балтаў. Здаецца, пачынае перамагаць меркаванне пра беларусаў як пераважна балтаў, якія гавораць славянскай мовай.

Да 10 ст. у ходзе балтаславянскага ўзаемадзейня сфармаваліся тры пранароднасці — продкі сучасных беларусоў: **крывічы, дыгавічы і радзімічы (10, 11)**. Тады ж узніклі першыя дзяржаўныя ўтварэнні, якія гісторыкі лічаць протабеларускімі: **Полацкае княства** (на аснове племяннага саюза полацкіх крывічоў),

12. Беларусь у 9 – першай палове 13 ст.

13. Полацкае княства ў 11 ст.

Тураўскае (праз дрыгавіцкі саюз плямёнаў) і **Смаленскае княствы** (племянны саюз смаленскіх крывічоў). Адно радзімічам не ўдалося стварыць уласнай дзяржавы — іх зямлю прылучыла да сябе ўкраінскае Чарнігаўскае княства (12).

Смаленшчына ад 17 ст. занятая Расеяй, але яшчэ ў канцы 19 — пачатку 20 ст. расейскія этнографы залічвалі яе заходнюю частку да этнічнага арэала беларусаў. У Смаленску ў 1919 г. расейскія бальшавікі абвясцілі стварэнне беларускай савецкай рэспублікі.

Тураўскае і Смаленскае княствы ўжо ў 10 ст. трапілі ў залежнасць ад кіеўскіх князёў, ад якой вызва-

ліліся толькі ў 12 ст. Але Полацкае княства ў палітычную сістэму г. зв. Кіеўскай Русі не ўвайшло. Полацкая дзяржава не толькі абараніла сваю незалежнасць, але і павялічыла тэрыторыю (13), заняўшы на працягу 11 ст. значную частку беларускага абшару ад Пскоўшчыны да Наваградчыны па лініі з усходу на захад і ад Балтыйскага мора на поўначы да Палесся на поўдні.

Па гэтай прычыне Полацкае княства лічыцца першай беларускай дзяржавай, а перыяд гісторыі краіны ад 9 да 13 ст. называецца полацкім.

9–13 стст. Полацкі перыяд. На скрыжаваннях Еўропы

14. Шлях з варагаў у грэкі

У раннім Сярэднявеччы (9–11 стст.) праз рэкі Беларусі праходзіла буйная міжнародная гандлёвая дарога — “**шлях з варагаў у грэкі**”, якая злучала поўнач і поўдзень Еўропы — Скандынавію з Візантыяй (14). На тэрыторыю Беларусі прыпадала важная частка гэтага шляху — пераход праз балтыйска-чарнаморскі водападзел. Ладунак з караблёў выгружаўся на бераг і перавозіўся праз водападзел вазамі, самі караблі некалькі кіламетраў цягнулі

(валачылі) па драўляных бярвёнах-катках.

Агулам беручы, водападзелы ў Беларусі невысокія і лічыліся лёгкімі для пераадолення. Вядомы англійскі гісторык Норман Дэвіс зазначыў: “На транспартнай лініі, якая лучыла

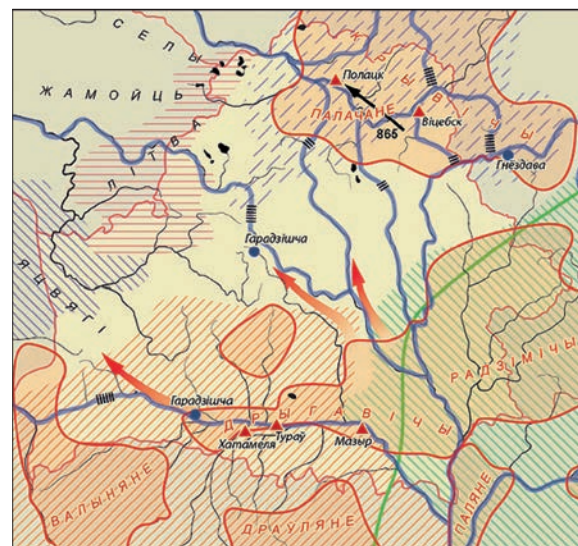

15. Волак

Дзвіну з Дняпром паблізу Віцебска, можна без цяжкасці перацягнуць сушай ладдзю, якая прыплыла са Швецыі, да таго месца, адкуль можна будзе паплыць далей, да Егіпта”.

16. Гарадзішча на Менцы. Пачатковы горад Менск

17. Сярэднявечныя рачныя шляхі з волакамі

Трасы, па якіх перацягваліся караблі, называліся волакамі (15). Перацягванне (“валачэнне”) караблёў і перавозка грузаў забірала шмат часу і сілы, таму каля волакаў сяліліся людзі, якія на гэтым зараблялі. Паселішчы ля волакаў хутка разрасталіся па меры ажыўлення руху і занепадалі, калі рух спыняўся. Так адбылося з

гарадзішчам на рацэ Менцы (вёска Гарадзішча за 6 км ад сучаснага Менска) (16), якое дало пачатак сучаснай беларускай сталіцы — гораду Менску. Акрамя магутных абарончых умацаванняў гарадзішча, археолагі выявілі там велізарны, каля 40 гектараў, неўмацаваны пасад — найвялікшы на той час ва ўсходнеславянскім свеце.

Вельмі хутка волакі брала пад кантроль дзяржава — па летапісах вядома адмысловая пасада княскага ўрадніка, які займаўся зборам “валачнога” падатку, ці, папросту, мыта.

Якраз на буйных гандлёвых шляхах-рэках узніклі першыя беларускія дзяржавы: Полацкае княства на Заходняй Дзвіне, Смаленскае — на Дняпры і Тураўскае — на Прыпяці (17). Менавіта спрыяльная камунікацыйная сітуацыя

стала прычынай таго, што Беларусь у грамадска-палітычным развіцці апярэдзіла суседзяў — балтыйскія краіны, меўшыя непасрэдны выхад да мора. Землі цяперашніх Летувы, Латвіі і Эстоніі, як і неіснуючай сёння Прусіі, доўгі час заставаліся перыферыяй Еўропы, дзе жылі апошнія на кантынентце язычнікі. У 12–13 стст. іх землі сталі аб'ектам каланізацыі з боку славян, датчан і немцаў.

Беларускія землі ад 9–10 стст. былі “скрыжаваннем Еўропы”, дзе сустракаліся ўплывы Захаду і Усходу. Напачатку пераважалі ўсходнія — візантыйскія. Ад Візантыі ў 988 г. было прынята хрысціянства па ўсходнім, ці праваслаўным, абрадзе, пісьменства паводле кірылічнага алфавіта, традыцыі мураванай архітэктуры, духоўнага жыцця і інш.

А вось асновай грашовай сістэмы па ўсёй усходнеславянскай прасторы ў 9–10 стст. стала манета Арабскага халіфата — тагачаснай вялікай краіны на Блізкім Усходзе. Манета называлася куфічны **дзірхам** (18) (дзірхам — ад грэцкай драхмы, куфічны — ад стылю пісьма, якім выконваліся надпісы на манетах).

Найбуйнейшы скарб дзірхамаў ва Усходняй Еўропе быў знойдзены якраз на “шляху з варагаў у грэкі” ў 1973 г. каля ўскраіны Полацка. Ён быў такі вялікі, што даследчыкі не прыдумалі іншай версіі, акрамя як звязаць ягонае паходжанне з шайкай разбойнікаў, якая прыхавала сваю здабычу, але не змагла па яе вярнуцца.

Частка скарбу (невядома, якога памеру) была раскравлена адразу пасля адкрыцця, а ацалелыя для навукі 7599 манет

18. Дзірхам

захоўваюцца ў Полацкім музеі-запаведніку.

Залежы срэбнай руды на тэрыторыі халіфата хутка вычарпаліся, і ад пачатку 11 ст. на Русь пайшла плынь срэбра з іншага боку — у выглядзе еўрапейскай манеты — **дэнарыя**, сярод якой пераважалі германскія **пфэнігі**. Але прыток срэбра з захаду таксама хутка спыніўся, і каля сярэдзіны 11 ст. на землях усходніх славян пачаўся г. зв. безманетны перыяд, які цягнуўся аж да 14 ст. Адно што для буйных гандлёвых аперацый выкарыстоўваліся важкія зліткі срэбра — грыўны вагой 100–110 г, называныя ў спецыяльнай літаратуры літоўскімі ці заходнерускімі (г. зн. беларускімі).

Вядомая з глыбокай старажытнасці гульня ў шахматы, насу-

перак распаўсюджанаму меркаванню, прыйшла да ўсходніх славян не з Азіі, а з Заходняй Еўропы і па дарозе найперш трапіла ў Беларусь. Калі глянуць на карту знаходак сярэднявечных шахматных фігурак ва Усходняй Еўропе, то відно, што абсалютная большасць іх паходзіць з беларускіх земляў. Беларускія майстры-рэзчыкі творча перапрацавалі еўрапейскія ўзоры і стварылі ўласны адметны стыль шахматных фігурак.

Самая старажытная шахматная фігурка, знойдзеная на ўсходнеславянскіх землях, паходзіць са старажытнага Менска (сёння вёска Гарадзішча) і датуецца 11 ст. (19).

Не дзіва, што пры такой выгоднай камунікацыі

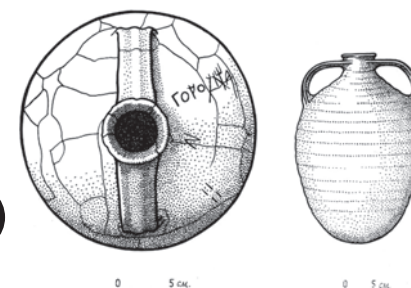
менавіта з беларускіх земляў паходзяць першыя помнікі пісьменства ўсходніх славян. Гэта надпіс першай чвэрці 10 ст. з аднаго слова “гороухца” (20) (азначае, верагодна, гарчыцу), выдрапаны на керамічным начынні — карчазе (амфара з Прычарнамор’я), знойдзенай у кургане пад Смаленскам.

Другі з найстарэйшых надпісаў змешчаны на пячатцы полацкага князя Ізяслава, датуецца канцом 10 ст. (21).

Полацк належаў да трох найважнейшых цэнтраў усходняга славянства (разам з Кіевам і Вялікім Ноўгарадам), дзе ў 11 ст. былі ўзведзены велічныя хрысціянскія саборы Святой Сафіі — Мудрасці Божай.

19. Помнік шахматнаму каню на гарадзішчы старажытнага Менска

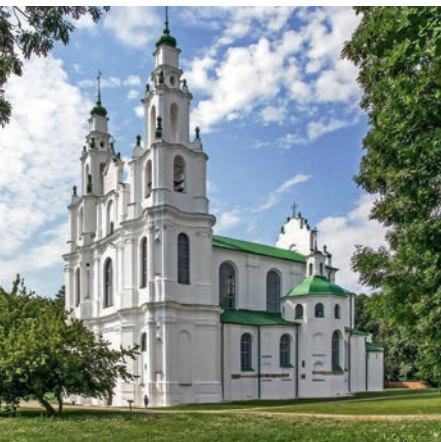
20. Прамалёўка першага надпісу на ўсходнеславянскіх землях

21. Пячатка князя Ізяслава Полацкага з канца 10 ст.

22. Полацк у 12 ст.
Рэканструкцыя Паўла Татарнікава

23. Сафійскі сабор у Полацку.
Сучасны выгляд

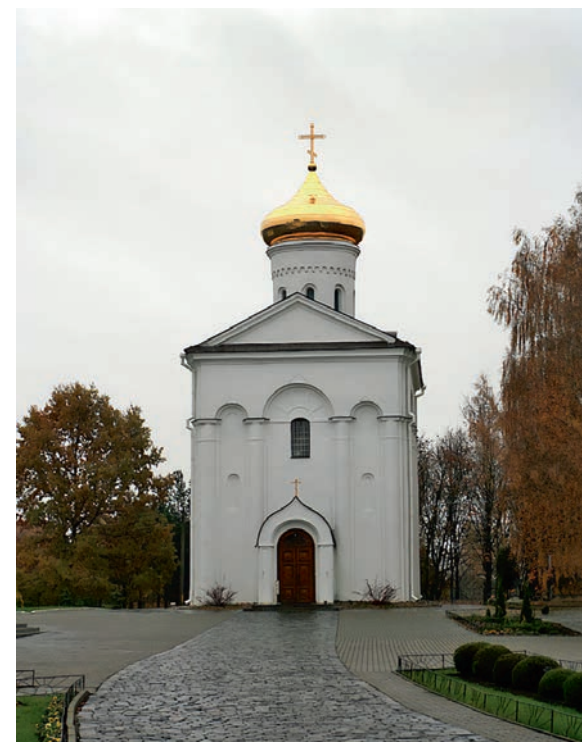
Полацкі Сафійскі сабор, пастаўлены знакамітым князем Усяславам Чарадзеям паміж 1044 і 1066 гг., — увогуле першы мураваны будынак у Беларусі (22).

Ён прастаяў амаль шэсць з паловай стагоддзяў да пачатку 18 ст., пакуль расейскія войскі цара Пятра I — саюзнікі Рэчы Паспалітай у Паўночнай вайне — не зладзілі ў скляпеннях святыні парахавы склад, які і выбухнуў у 1710 г. Ацалелыя часткі муроў, месцамі да некалькіх метраў вышынёй, былі ўключаны ў сцены адноўленага сабора, адбудаванага паводле распаўсюджанага на той час архітэктурнага стылю — віленскага (беларускага) барока (23).

У 12 ст. увесь еўрапейскі кантынент перажываў уздым гаспадарчага жыцця і хуткі дэмаграфічны рост. Буйныя дзяржавы распадаліся на шматлікія меншыя, якія зацята трымаліся сваёй незалежнасці.

Ва ўсходніх славян гэтае стагоддзе адзначылася сапраўдным бумам мураванага будаўніцтва. На аснове візантыйскага архітэктурнага канона ўтварылася каля дзясятка мясцовых школ архітэктуры, у тым ліку тры на беларускіх землях: **полацкая, смаленская і гарадзенская**. Вядомыя па пісьмовых крыніцах ці адкрытыя археолагамі дзясяткі тагачасных будынкаў, найбольш цэркваў, але і тры княскія палацы — у Полацку, Смаленску і Гародні. На жаль, амаль усе яны сёння ляжаць у руінах пад зямлёй, пахаваныя пад пластамі культурнага слою. Археолігі аднаўляюць архітэктурнае аблічча гэтых храмаў 12 ст. па форме раскапаных падмуркаў, фрагментах сцен, аналагах з нешматлікімі захаванымі помнікамі.

На тэрыторыі сённяшняй Беларусі над паверхняй зямлі ацалелі толькі два, але затое ўнікальныя храмы 12 ст.: Спаса-Праабражэнская царква ў Полацку (яе яшчэ называюць Афрасінеўскай) (24) і Барысаглебская (Каложская) у Гародні (25). Яшчэ тры царквы 12 ст.

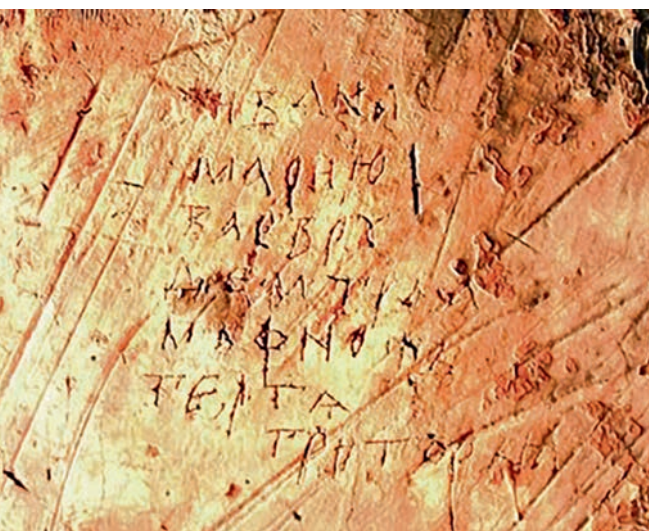
24. Спаса-Праабражэнская царква 12 ст. у Полацку

25. Барысаглебская (Каложская) царква 12 ст. у Гародні

26. Прылады для пісання 12-13 стст.

27. Графіці

знаходзяцца на тэрыторыі Расеі ў Смаленску.

Адна з самых вялікіх страт у беларускай гісторыі — страчаны полацкі летапіс (праўда, застаецца верагоднасць, хоць і невялікая, што ён можа знайсціся). Асноўная маса інфармацыі пра Полацкае княства здабываецца даследчыкамі з летапісаў і хронік суседніх краін і з дапамогай археалогіі.

* * *

Археалагічныя даследаванні выявілі сведчанні значнага пашырэння пісьменнасці ў сярэднявечных беларускіх гарадах, якіх у 12 ст. налічвалася каля трох з паловай дзясяткаў (праўда, іх памеры не параўнаць з сучаснымі, большасць мела каля 2–4 тыс. жыхароў). Падчас навуковых раскопак адкрыта вялікая колькасць самых аб'ектыўных крыніц — матэрыяльных рэчаў, звязаных з працэсам пісання і чытання. Гэта ручкі-пісалы з металу ці косці, таблічкі да пісання (пакрываліся слоем воску, на якім і прамалёўвалі літары) (26), зашпількі кніжак, а таксама графіці — надпісы, выдрапаныя

28. Полацк 12-13 стст. Рэканструкцыя Паўла Татарнікава

29. Помнік святой Афрасінні ў Полацку (2000 г.)

на сценах цэркваў (27) і побытавых рэчах.

Полацк у 11–12 стст. быў адным з самых буйных культурных цэнтраў Беларусі і ўсяго ўсходняга славянства (28). Па велічыні тэрыторыі і колькасці насельніцтва ён належаў да вялікіх еўрапейскіх гарадоў. Адных мураваных цэркваў у ім дзейнічала больш за дзясятка.

У старажытнай беларускай сталіцы жыла і працавала святая Афрасіння Полацкая — княжна Прадслава (1104–1167 гг.) (29), якая прыняла манаскія шлюбны і прысвяціла жыццё асвеце ды добрачыннасці. Між іншым, Афрасіння стварыла школу для дзяўчынак — ці не адзіную на той

час у Еўропе. Яшчэ яна фундавала будову Спаса-Праабражэнскай царквы. На яе замову

ювелір Лазар Богша ў 1161 г. стварыў напастольны крыж (30) — выбітны твор мастацтва і галоўную святыню Беларусі (называны крыжом Святой Афрасінні). Летам 1941 г. у пачатку германа-савецкай вайны крыж быў вывезены ў эвакуацыю ў Маскву і дагэтуль у Беларусь не вернуты.

Спаса-Праабражэнская царква, збудаваная дойлідам Іаанам, лічыцца наватарскай для тагачаснай архітэктуры — яна адзіная ў краіне пабудова 12 ст., якая ацалела да ўзроўню перакрыццяў. Уся ўнутраная паверхня сцен храма ад падлогі да верху купала пакрыта ўнікальнымі фрэскамі (31), сярод якіх даследчыкі выявілі верагодную выяву Св. Афрасінні. У амаль нескранутым выглядзе ацалелі келлі, у якіх маліліся Афрасіння і яе сястра.

30. Напастольны Крыж Афрасінні Полацкай, зроблены ювелірам Лазарам Богшам, 1161 г.

31. Фрэскі ў Спаса-Праабражэнскай царкве

Шырокую вядомасць ва ўсход-неславянскім свеце атрымалі тагачасныя прапаведнікі і літаратары Кірыла Тураўскі (32), Клімент Смаленскі, Аўрамій Смаленскі.

* * *

У 12 ст. беларускія землі закрунуў агульнаеўрапейскі працэс феадальнай раздробленасці. Полацкае, Тураўскае, Смаленскае княствы распаліся на некалькі невялікіх

самастойных дзяржаў-княстваў, якія зацята сапернічалі і ваявалі між сабой. Палітычнаму драбленню спрыяў, па-першае, хуткі рост колькасці насельніцтва і, адпаведна, развіццё эканомікі, асновай якой у Сярэднявеччы з'яўлялася самадастатковая сельская гаспадарка. Мясцовыя супольнасці, якія павялічыліся колькасцю, былі ў стане пракарміць і забяспечыць уласных князёў. Па-другое, з-за цяжкай

32. Помнік Кірылу Тураўскаму на Замкавай гары ў Тураве (1993 г.)

камунікацыі пры практычна поўнай адсутнасці дарог, акрамя рэк, моцна ўскладнялася арганізацыя ваенных паходаў. Хоць праз гэта мясцовыя супольнасці былі ізаляваныя, але пачуваліся ў адноснай бяспецы. У Сярэднявеччы казалі, што ўлада манарха сягае настолькі далёка, на колькі дасягае ягоная войска.

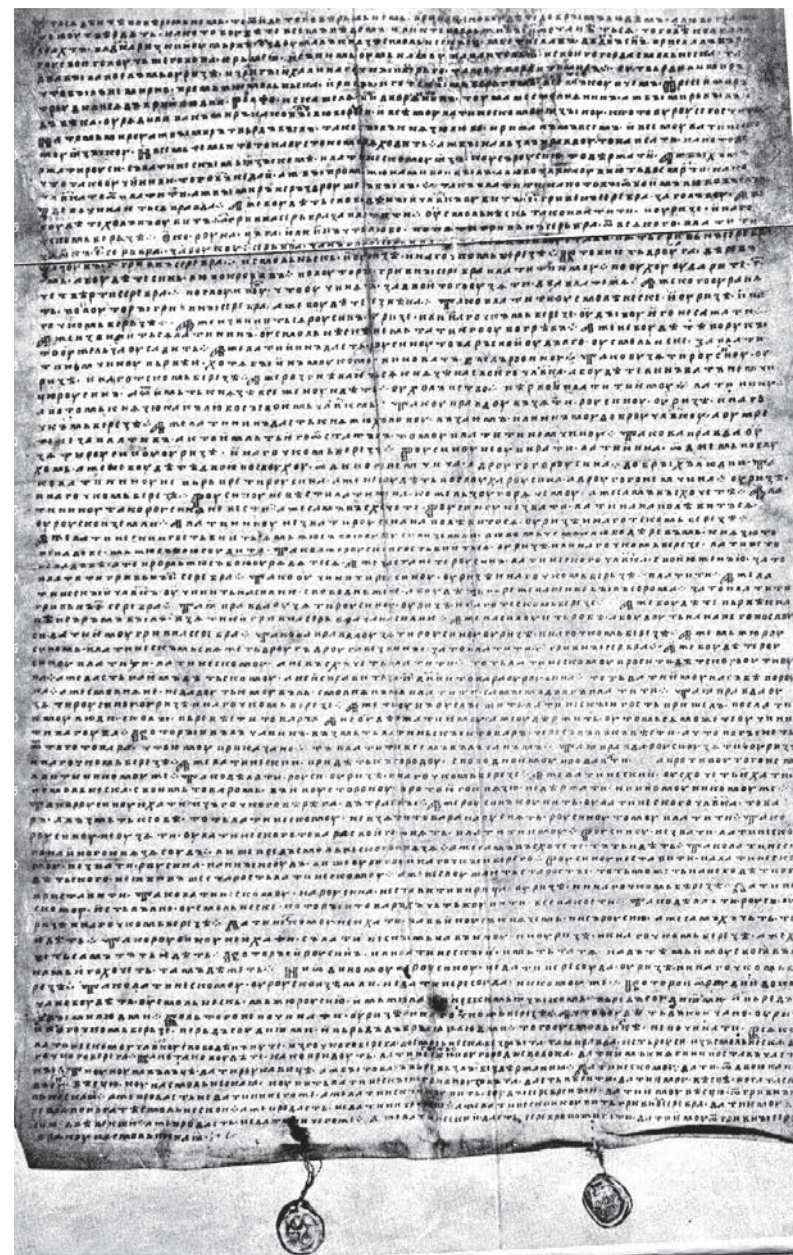
Полацк у другой палове 12 — першай палове 13 ст. заставаўся найбуйнейшым горадам краіны, але ўжо не быў сталіцай вялікай дзяржавы, а толькі цэнтрам аднаго з удзельных княстваў. Таму ў самым пачатку 13 ст. яму не хапіла сілы, каб выбіць

з Прыбалтыкі немцаў, якія стварылі там сваю калонію і перакрылі полацкім купцам выхад у Балтыку праз Дзвіну.

Нямецкі анклаў ва Усходняй Прыбалтыцы пад агульнай назвай Лівонія, ці Інфлянты, на стагоддзі стаў суседам беларусаў і істотным палітычным чыннікам у рэгіёне. У 1201 г. немцы заклалі каля вусця Дзвіны горад Рыгу — сённяшняю сталіцу Латвіі.

Калі супраць немцаў не дапамагла зброя, Полацк і Смаленск пачалі з імі дамаўляцца. А тыя ўжо былі прывучаныя складаць дамовы і акты на пісьме і настойвалі, каб фіксаваць іх на паперы ці пергамене па-нямецку і па-русінску. Дзякуючы гэтаму, маем

першыя пісьмовыя помнікі-сведчанні беларускай гаворкі, спецыфічныя рысы якой даследчыкі выявілі ў гандлёвай грамаце-дамоўе Смаленскага, Полацкага і Віцебскага княстваў з Рыгай і нямецкімі гарадамі з 1229 г. (33).

33. Дагавор Смаленскага, Віцебскага і Полацкага княстваў з Рыгай, Готландскай зямлёй і нямецкімі гарадамі 1229 г.

13–18 стст. Літоўскі перыяд. Вялікае Княства Літоўскае аб'яднала Беларусь

34. Лідскі замак 14 ст. пасля рэканструкцыі

Другая палова 13–14 ст. Беларусь арыентуецца на Еўропу

Гістарычны шлях Беларусі крута змяніў кірунак у другой палове 13–14 ст. На змену візантыйскай традыцыі прыйшла заходнееўрапейская. Візантыя слабела, з цяжкасцю адбівалася ад турак-асманаў і губляла свае ўплывы на навакольныя землі і народы. З другога боку наступала Заходняя Еўропа, там хуткім тэмпам расло насельніцтва, якое каланізавала ўсе магчымыя для жыцця пусткі, асушыла ўсё, што можна было, з балот і нават плыткія ўчасткі мора ў Нідэрландах.

Але зямлі ўсё роўна не хапала, і ад 12 ст. хваля заходнееўрапейскай каланізацыі выплеснулася на вакольныя менш шчыльна заселеныя землі — з Францыі ў Гішпанію, з Паўночнай Італіі ў Паўднёвую, з Германіі — у наш рэгіён: Венгрыю, Чэхію, Польшчу, Прыбалтыку.

Плынь мігрантаў з нямецкіх земляў несла з сабой звычаі і праўныя нормы, больш і лепш распрацаваныя, чым у тубыльцаў, адсюль агульная назва працэсу “каланізацыя на нямецкім праве”. Між іншым, немцы прынеслі новыя формы гарадскога самакіравання, у тым ліку добра вядомае ў нас магдэбургскае права.

Праз галіцка-валынскія, польскія землі і наўпрост ад прыбалтыйскіх немцаў у Беларусь пранікалі новыя заходнееўрапейскія катэгорыі матэрыяльнай культуры. Найбольш выразна гэта праявілася ў архітэктуры — у другой палове 13 ст. на тэрыторыі Беларусі з’явіліся першыя помнікі еўрапейскага архітэктурнага стылю — готыкі. Гэта былі мураваныя абарончыя вежы г. зв. валынскага тыпу, аналагі заходнееўрапейскіх бергфрыдаў, што выкарыстоўваліся пад жыллё не пастаянна, а толькі падчас абароны. Па пісьмовых крыніцах такія вежы вядомыя ў Берасці, Камянцы, Гародні, Нава-

градку. Ацалелі да нашага часу толькі моцна пашкоджаная наваградская вежа Шчытоўка на Замкавай гары і знакаміты Камянецкі стоўп — захаваны найлепш з усіх.

У пачатку 14 ст. пры вялікім князю Гедыміне пачалося будаўніцтва мураваных гатычных замкаў (34). Замкі ставіліся для абароны ад нападаў Тэўтонскага ордэна з Прусіі, прычым будавалі іх па ордэнскім узору. Лідскі, Крэўскі, Віленскі, Медніцкі, Ковенскі замкі разам з абарончымі ўмацаваннямі старажытных гарадоў Ваўкавыска, Слоніма, Гародні, Наваградка стварылі магутную абарончую лінію Літвы — загароду ад крыжацкіх набегі.

Археалагі высветлілі, што ад другой паловы 13 — пачатку 14 ст. у беларускіх гарадах і замках пачалі з’яўляцца новыя заходнееўрапейскія катэгорыі матэрыяльнай культуры: будаўнічыя матэрыялы, рамесныя вырабы, узоры ўзбраення. З нямецкай мовы ў беларускую тады былі запазычаны спецыяльныя рамесныя тэрміны, як, напрыклад, кафля, цэгла, дахоўка, цяслар, гэблік і інш.

Ад 14 ст. асновай грашовай сістэмы на беларускіх землях стала буйная срэбная манета з Еўропы — пражскі грош, ад якой у беларускай мове паходзіць агульная назва сродку абмену — грошы (35).

Пачаліся змены і ў духоўным жыцці. На беларускіх землях з’явіліся каталіцкія місіянеры, найперш манахі ордэна францысканцаў, для якіх вялікі князь літоўскі Віцень у канцы 13 ст. збудаваў касцёл у сталічным Наваградку. Беларусь паступова становілася полем канкурэнцыі між двума асноўнымі галінамі хрысціянства:

35. Пражскі грош

праваслаўем і каталіцтвам. За праваслаўем стаяла мясцовая амаль трохсотгадовая традыцыя, за каталіцтвам — моц дынамічнай заходнееўрапейскай цывілізацыі.

Перамену ў цывільзацыйнай арыентацыі прыспешылі дзве важныя міжнародныя падзеі: нашэсце на Русь качэўнікаў мангола-татараў

і ўзнікненне ў суседняй Прусіі агрэсіўнай дзяржавы Тэўтонскага ордэна (крыжакоў).

На поўдні мангола-татары, прыйшоўшы з Вялікага стэпу, у 1237–1241 гг. агнём і шабляй спустошылі расейскія ды ўкраінскія землі і пачалі імі кіраваць праз сваю дзяржаву — Залатую Арду.

Беларускія княствы засталіся ў баку ад нашэсця і не прызналі ўладу мангола-татарскіх ханаў. Але пагроза ад Залатой Арды адчувалася пастаянна, татары неаднойчы прыходзілі сюды паходамі.

З другога боку ў Прыбалтыцы замацаваўся перадавы атрад Захаду — Тэўтонскі ордэн, запрошаны ў 20-я гады 13 ст. у Прусію дзеля змагання з мясцовымі язычнікамі. На працягу паўстагоддзя рыцары-манахі падпарадкавалі мясцовыя прускія плямёны, а ад 80-х гадоў 13 ст. пачалі атакаваць беларускія і летувіскія землі.

Адказам на знешнія пагрозы стала стварэнне ў Беларускім Панямонні (Гістарычная Літва), найбольш аддаленым ад татарскай мяжы рэгіёне, новай дзяржавы з доўгім і слаўным лёсам — Вялікага Княства Літоўскага. У трывозе перад знешняй небяспекай каля 1248 г. аб'ядналіся дзве галоўныя сілы рэгіёна: беларускія гарады-дзяржавы Наваградак, Гародня,

Слонім, Ваўкавыск і мясцовыя балцкія князі-кунігасы.

Пачаткам дзяржавы быў саюз найбуйнейшага горада Панямоння Наваградак з наймацнейшым балцкім князем Міндаўгам. Наваградак стаў першай сталіцай Вялікага Княства Літоўскага, а пра першага яго ўладара ў горадзе да сёння захаваўся напамін — гара Міндаўга непадалёк ад замка. Другім напамінам і знакам пашаны да Міндаўга неўзабаве стане ягоная конная статуя на гарадской плошчы. У дзяржаву ўвайшлі землі Гістарычнай Літвы, якая называлася яшчэ Уласна Літвой і складалася пераважна з беларускіх земляў: Наваградчыны, Віленшчыны, Гарадзеншчыны і заходняй Меншчыны (36). На той час ва Уласна Літве жыло мяшанае балта-славянскае (летувіска-беларускае) насельніцтва. Гарады былі славянскімі (беларускімі), а вясковая ваколіца — мяшанай славяна-балцкай.

Новая дзяржава некалькі дзесяцігоддзяў адбівалася ад суседзяў, якія спрабавалі ліквідаваць яе яшчэ ў зародку. Варожэе Галіцка-Валынскае княства імкнулася захаваць свае палітычныя ўплывы ў Панямонні і стварыла супраць Літвы моцную вайсковую кааліцыю. У яе акрамя галічан і валынян увайшлі яшчэ яцвягі, “палова Жамойці” і Лівонскі ордэн. Літва аказалася аточанай ворагамі амаль з усіх бакоў. Вайна цягнулася ад 1248 да 1254 г. і скончылася прызнаннем залежнасці Літвы ад галіцка-валынскіх князёў.

Але важней было тое, што новая дзяржава ацалела і атрымала каля

36. Гістарычная Літва

трох дзесяцігоддзяў адноснага спакою. Пакуль будучы галоўны вораг — Тэўтонскі ордэн — быў заняты вайной з тубыльчымі плямёнамі ў Прусіі, Вялікае Княства Літоўскае паспела ўмацавацца. Калі пасля скарэння ў 1283 г. апошняга

прускага племені Ордэн уварваўся ў Літву, то наткнуўся на моцны, арганізаваны адпор.

Амаль непарыўная ліцвінска-ордэнская вайна цягнулася з пераменным поспехам паўтара стагоддзя і закончылася разгромам

Ордэна пад Грунвальдам у 1410 г. Вялікае Княства Літоўскае з той вайны выйшла не аслабелым, а, наадварот, згуртаваным, з моцнай цэнтральнай уладай.

Скарыстаўшыся феадальнай раздробленасцю суседніх краін, Літва пачала актыўна далучаць прылеглыя землі і на працягу 14 ст. у некалькі разоў павялічыла дзяржаўную тэрыторыю, аб'яднаўшы пад сваёй уладай агромністыя прасторы Русі. Жыхары ўсходнеславянскіх земляў найчасцей добраахвотна паддаваліся Літве, каб пазбавіцца залежнасці ад чужароднай татарскай дзяржавы — Залатой Арды.

Ад апошняга дзесяцігоддзя 13-га і да другой паловы 16 ст. краінай кірвала слаўная дынастыя, якая ўвайшла ў гісторыю як Гедымінавічы. Яе заснавальнік вялікі князь Пукувер, толькі аднойчы ўзгаданы ў пісьмовых крыніцах, перадаў уладу свайму сыну Віценю, а той — брату Гедыміну, ад якога і пайшла назва дынастыі. Так атрымалася таму, што Гедымін пакінуў шматлікае патомства і менавіта ён заклаў падставы велічы дзяржавы.

37. Герб "Пагоня" 15 ст.

Віцень (кіраваў каля 1295–1315 гг.) пры канцы 13 ст. прыняў гербам Вялікага Княства Літоўскага знакамітую "Пагоню" — "рыцар збройны на кані" (37), якая ў найноўшы час стала дзяржаўным гербам Беларусі ў 1918 і 1991 гадах.

Вялікі князь, а паводле заходнеўрапейскіх актаў "кароль Літвы і Русі" Гедымін (кіраваў у 1316–1341 гг.), стрымаў націск Ордэна з поўначы і паўночнага захаду і аб'яднаў пад

сваёй уладай асноўныя гістарычныя вобласці Беларусі на ўсходзе і поўдні: Русь (Полаччыну, Віцебшчыну, Магілёўшчыну) і Палессе. Справу аб'яднання Беларусі ў адзіную дзяржаву дакончылі яго сыны Альгерд з Кейстутам і ўнук — Вітаўт Вялікі.

Пры дуумвіраце (уладаранне двух асоб) Альгерд — Кейстут (кіравалі ў 1345–1377 гг.) межы дзяржавы былі адсунуты далёка на поўдзень і ўсход (38). Альгерд упершыню ў гісторыі разграміў татарскае войска на яго ўласнай тэрыторыі ў бітве на Сініх Водах у 1362 г. і далучыў да Вялікага Княства Літоўскага большую частку Украіны.

38. Вялікае Княства Літоўскае пры Альгердзе (1377 г.)

39. Пячатка вялікага князя Вітаўта

Пляменнік Альгерда вялікі князь Вітаўт Кейстутовіч (39) (1392–1430 гг.) у пачатку 15 ст. прыяднаў апошняю беларускую вобласць — Смаленшчыну, а ў 1422 г. уключыў у Вялікае Княства Літоўскае летувіскую гістарычную вобласць Жамойць. Пры Вітаўце Вялікае Княства Літоўскае разам з Польшчай разграмілі Тэўтонскі ордэн у бітве пад Грунвальдам 15 ліпеня 1410 г. Літва пашырылася з поўначы на поўдзень ад мора да мора (між Балтыйскім і Чорным) (40) і стала бясспрэчным лідарам ва Усходняй Еўропе.

Другі ўнук Гедыміна Ягайла Альгердавіч (кіраваў у 1377–1380

і ў 1382–1392 гг.) у 1387 г. зрабіў дзяржаўнай рэлігіяй Вялікага Княства Літоўскага каталіцтва. У часы Сярэднявечча любая ідэалогія прымала рэлігійную афарбоўку, таму гэта фактычна было палітычнай дэкларацыяй далучэння Беларусі да цывілізацыі Заходняй Еўропы.

Ягайла, абраны каралём Польшчы, стаў пачынальнікам дынастыі польскіх Ягелонаў.

З апошняй сваёй жонкай княжной Соф'яй Гальшанскай, маці наступных каралёў

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОўСКАЕ ў 1345–1430 гг.

40. Вялікае Княства Літоўскае ў 1345–1430 гг.

і вялікіх князёў, ён вянчаўся ў Наваградку — першай сталіцы Літвы (у наваградскім фарным касцёле пра гэта нагадвае памятная дошка).

Вялікае Княства Літоўскае як краіна спрадвечнага памежжа вырашала праблему суіснавання розных народнасцей і рэлігій на аснове праверанага стагоддзямі прынцыпу талерантнасці. У гістарычнай Літве моцнымі былі яшчэ пазіцыі язычніцтва, найперш сярод яе балцкіх насельнікаў — яцвягаў і летувісаў — апошніх язычнікаў Еўропы. З другой паловы 11 ст. сюды з Полаччыны і Валыні пранікала праваслаўе. Ад 80-х гадоў 13 ст. з паўночнага захаду агнём і мечам прыносіў каталіцызм Тэўтонскі ордэн. Дзейнічалі таксама мірныя каталіцкія місіі, найперш ордэна францысканцаў.

Вялікія князі літоўскія, якія паходзілі з мясцовай балцкай арыстакратыі, даволі доўга заставаліся язычнікамі, некаторыя прымалі праваслаўе (як Войшалк Міндаўгавіч, кіраваў дзяржавай у 1264–1267 гг.). Кожны вялікі князь, пачынаючы ад Віцены, высылаў на Захад дэкларацыю аб хрышчэнні ў каталіцтва, каб такім чынам аслабіць збройны націск з боку Тэўтонскага ордэна. Ордэн паводле сваёй дзяржаўнай дактрыны мог весці вайну толькі з язычнікамі, пакуль тыя не ахрысцяцца. Але як толькі націск Ордэна слабеў,

ліцвінскія гаспадары забываліся пра свае абяцанкі.

У 1324 г. вялікі князь і кароль Літвы і Русі Гедымін адным сказам сфармуляваў прынцып рэлігійнай палітыкі дзяржавы, праз стагоддзі актуальны ў Беларусі да сённяшняга дня: “Няхай кожны шануе Бога па-свойму!”.

У 2019 г. Гедыміну паставілі першы ў Беларусі помнік побач з ягоным замкам у горадзе Ліда (41).

15–16 стст. Беларусь — частка Цэнтральна-Усходняй Еўропы

Беларусь у 14–15 стст. працягвала “ўрастаць” у еўрапейскую цывілізацыю, стаўшы часткай адметнага рэгіёна — Цэнтральна-Усходняй Еўропы (разам з Чэшскім, Венгерскім, Польскім каралеўствамі). У пачатку 15 ст. вялікі князь Вітаўт закончыў палітычнае аб’яднанне беларускіх земляў, далучыўшы да Вялікага Княства Літоўскага Смаленскую зямлю (сёння ў складзе Расеі).

Вітаўт да таго ж умацаваў цэнтральную ўладу ў дзяржаве праз ліквідацыю буйных удзельных княстваў, створаных яшчэ ягоным дзедам Гедымінам. Некаторыя з гэтых княстваў мелі памеры з добрую еўрапейскую краіну, а іх уладары, як прыналежныя да роду Гедыміна, маглі законна прэтэн-

41. Помнік Гедыміну ў Лідзе (2019 г.)

даваць на найвышэйшую пасаду і неаднойчы бунтавалі супраць вялікага князя.

Вітаўт рознымі спосабамі выдаліў іх з буйных удзелаў, замяніўшы звыклымі баярамі — намеснікамі, якія не маглі нават марыць пра саперніцтва з гаспадаром. Іх кар’ера цалкам залежала ад ласкі вялікага князя. Такім чынам Вітаўт запачаткаваў працэс узнікнення новай арыстакратыі пад назвай “паны”, якая паступова выцесніла старую княжацкую.

Значную частку сярод выбраных Вітаўтам давераных баяр складалі выхадцы з балцкіх земляў, у тым

ліку з нядаўна далучанай Жамойці (1422 г.), якія не мелі палітычнай апоры ў Літве. Летувіскія гісторыкі спрабуюць на гэтай падставе сцвердзіць летувіскі этнічны характар Вялікага Княства Літоўскага. Аднак гістарычныя факты сведчаць: па-першае, новая арыстакратыя хутка абеларушвалася; па-другое, летувіская мова не мела ў дзяржаве афіцыйнага статусу і да сярэдзіны 16 ст. не ведала пісьменнасці; па-трэцяе, летувісы агулам складалі ў Вялікім Княстве Літоўскім менш за 10% насельніцтва.

Пры князю Вітаўце Вялікае Княства Літоўскае дасягнула зеніту

ВЫХАДЦЫ З БЕЛАРУСІ Ў ЕЎРОПЕ ў XVI — першай палове XVII ст.

42. Выхадцы з Беларусі ў Еўропе ў 16 — першай палове 17 ст.

магутнасці і стала наймацнейшай дзяржавай ва Усходняй Еўропе. Некаторыя гісторыкі не без падстаў называюць Літву Вітаўта імперыяй.

Рыхтавалася пераўтварэнне вялікага княства ў каралеўства, але перад самай каранацыяй Вітаўт памёр ва ўзросце 80 гадоў.

Агромністая шматнацыянальная дзяржава лучыла, акрамя сённяшняй Беларусі, Летува, большую частку Украіны і заходнія вобласці Расеі. Арганізацыя дзяржаўнай улады Вялікага Княства Літоўскага наслідавала ўзоры мясцовых беларускіх княстваў, а афіцыйнай мовай стала беларуская (старабеларуская).

Акрамя беларусаў, украінцаў, летувісаў у краіне існавалі анклавны немцаў (у асноўным у заходніх гарадах), габрэяў (з'явіліся ў Беларусі ў канцы 14–15 ст.ст.), татараў (лічыцца, што іх прывёў Вітаўт з Крыма), маскавітаў — перасяленцаў з расейскіх земляў.

Габрэі прыходзілі з Польшчы і Германіі, спявадалі пераважна артадаксальны іўдаізм. Вялікі князь Аляксандр Ягайлавіч зрабіў спробу выдаць габрэяў з дзяржавы, выдаўшы ў 1495 г. прывілей аб іх выгнанні, але ўжо ў 1503 г. новым прывілеем распарадзіўся паклікаць іх назад і вярнуць канфіскаваную маёмасць.

Татарскія абшчыны сфармаваліся ў Гістарычнай Літве і Палесці (значныя па колькасці ў гарадах і ваколіцах Менска, Слуцка, Гародні, Ашмян, Наваградка, Іўя, Давыд-Гарадка). Татары былі мусульманамі-сунітамі. Габрэйскія і татарскія абшчыны мелі адміністрацыйна-рэлігійную аўтаномію. Афіцыйна атрымалі аўтаномію таксама вандроўныя супольнасці цыганоў, якія з'явіліся ў Беларусі ў 15 ст.

Здаўна ў Беларусі сяліліся палякі, найперш у прымежных

раёнах. Польская шляхта шукала службы ў вялікіх князёў і магнатаў. У Заходняй Беларусі і сёння шмат паселішчаў і прозвішчаў, звязаных з польскімі мігрантамі (напрыклад, Ляхавічы, Мазуры). На заканадаўчым узроўні прымаўся меры дзеля абмежавання наплыву ў Літву польскай шляхты. У агульнакраёвых (земскіх) прывілеях вялікага князя Казіміра (1440–1492 гг.), наступных за ім гаспадароў і ў Літоўскіх статутах забаранялася надаваць пасады і маёнткі «чужынцам і іншаземцам». Даследчыкі лічаць, што ў першую чаргу на ўвазе меліся палякі.

У 15–16 ст.ст. працягвала фармавацца ўнікальная беларуская культура, якая спалучала рысы заходнеёўрапейскай традыцыі і мясцовай поствізантыйскай. Моладзь, найперш шляхецкая, выезджала вучыцца ў еўрапейскія ўніверсітэты (42). У 16 ст., па падліках гісторыкаў, у Еўропе навучаліся прадстаўнікі 77 родаў.

Беларусь пераймала і творча перапрацоўвала еўрапейскія мастацка-архітэктурныя стылі: готыку, рэнесанс, барока, класіцызм. Шмат твораў беларускага мастацтва вывезена з краіны расейскімі і іншымі акупантамі. Шмат архітэктурных помнікаў тых часоў разбурана войнамі, а ў мірны час камуністамі. Але нямала і засталася. Сярод іх Камянецкая вежа (43) (самы ранні помнік готыкі), абарончыя цэрквы ў Сынавічах (44), Мураванцы, Супраслі (цяпер у Польшчы, адноўлена з руін), замкі Лідскі, Мірскі (45), Нясвіжскі (46), Гарадзенскі (47) і многія іншыя.

43. Камянецкая вежа канца 13 ст.

44. Міхайлаўская царква ў Сынковічах. 16 ст.

45. Мірскі замак

46. Нясвіжскі замак

Даследчыкі нездарма называюць 15–16 стст. Залатым векам Беларусі. У гэты перыяд беларуская культура дамінавала ў дзяржаве, на беларускай мове гаварылі і сяляне, і гараджане, і баяры-шляхта, і вялікія князі. Пазней з наступам паланізацыі, потым русіфікацыі сацыяльных эліты — шляхта і мяшчанства — паступова перайшлі на польскую і расейскую мовы. Беларусы сталі “сялянскім народам”, а залаты век больш ніколі не паўтарыўся, да сённяшняга дня.

47. Гарадзенскі замак

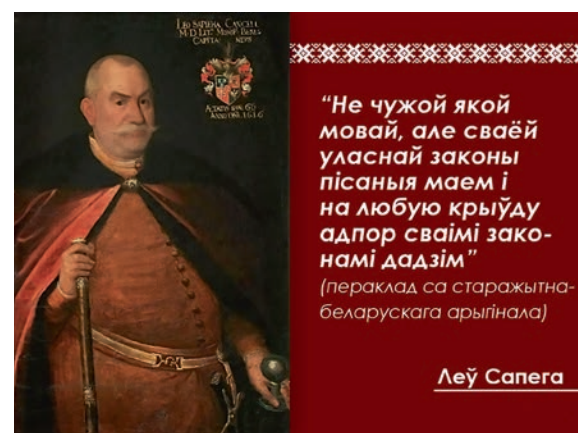
Акрамя таго, другая палова 15–16 стст. былі перыядам агульнаеўрапейскага дэмаграфічнага і гаспадарчага росту. У Беларусі засяляліся пусты, церабіліся пад жыллё і пасевы лясны, як грыбы пасля дажджу вырасталі новыя вёскі, мястэчкі і гарады (вёскі, узніклыя на месцы лесу, маюць назву Ляда ці Ляды). Дзяржава спрыяла рассяленню, дапамагала людзям уладкавацца на новых месцах, вызваляючы іх ад падаткаў на некалькі, часам больш чым на дзясятак гадоў. Сённяшнія вёскі з назвай

Воля — якраз тыя, вызваленыя ад падаткаў, паселішчы залатога веку.

Беларускую мову пераймалі прымежныя раёны суседніх неславянскіх краін: Летувы і Латвіі. Такім чынам на працягу стагоддзяў пашыраўся этнічны арэал беларусаў. На беларускай мове ствараліся міжнародныя дакументы, вялося дзяржаўнае летапісанне і адміністрацыйнае справаводства, друкаваліся кнігі (48). Мова была прадметам гонару. Канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега ў прадмове да Трэцяга Літоўскага

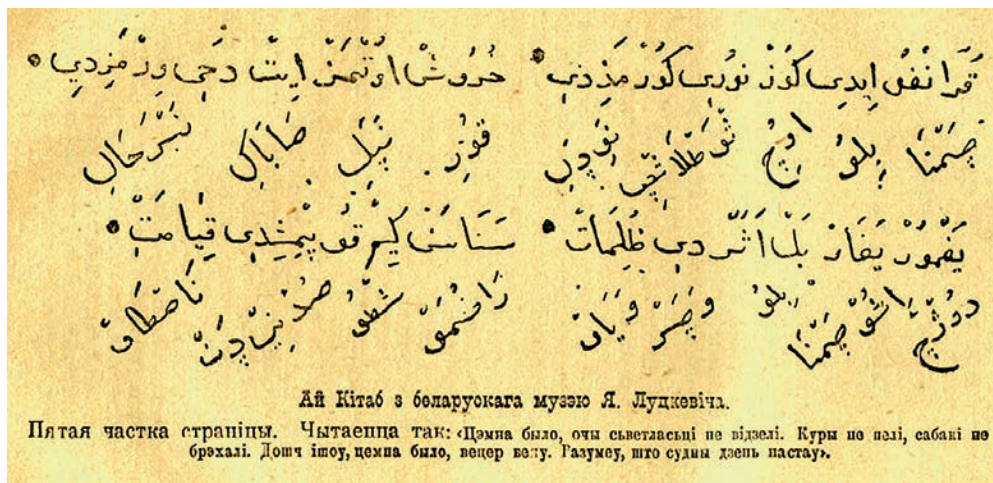
48. Віленскі земскі прывілей 1565 г.

49. З прадмовы Льва Сапегі да Трэцяга Літоўскага Статута

Статута 1588 г. (збору законаў Вялікага Княства) адзначыў: “Не чужой якой мовай, але сваёй уласнай законы пісаныя маем” (49).

З цягам часу акрамя кірылічнага алфавіту пачаў выкарыстоўвацца і лацінскі. Летапісы Вялікага Княства Літоўскага напісаны беларускай лацінкай. Быў яшчэ трэці — арабскі, якім карысталіся беларускія татары — нашчадкі

50. Аль Кітаб. Беларускамоўны тэкст

перасяленцаў з Крыма. Свае беларускамоўныя кнігі — кнігабы — яны запісвалі арабскай вяззю (50).

Беларусы першымі сярод усходнеславянскіх народаў наладзілі ўласны кнігадрук. Выпускнік Кракаўскага і Падуанскага ўніверсітэтаў доктар медыцыны і “вольных навук” Францішак Скарына з Полацка (51) у 1517 г. выдрукаваў частку Бібліі “Псалтыр” на нацыянальнай мове (52). Беларусы апярэджвалі іншыя ўсходнеславянскія народы ў развіцці кнігадруку па колькасці як друкарняў, так і выдаваных кніжак.

Сітуацыя памежжа і даўні вопыт сужыцця народаў і культур прывялі да фармавання ў краіне ўнікальнай мадэлі грамадска-культурнага жыцця, якую даследчыкі назвалі рэнесансна-гуманістычнай. Яна характарызувалася высокай ступенню талерантнасці і духоўнай свабоды. Невыпадкава менавіта ў Беларусі ў часы змагання рэфармацыі і контррэфармацыі маглі адносна спакойна жыць і працаваць прыхільнікі найбольш радыкальных плыняў пратэстантызму, якім у Заходняй Еўропе пагражала інквізіцыя і публічнае спаленне на вогнішчы.

Адзін з найбольш вядомых — антытрынітарый (адмаўляў боскасць Хрыста) і прадаўжальнік беларускай друкарскай традыцыі Сымон Будны — знайшоў сховішча і абарону ў беларускіх магнатаў-пратэстантаў. Інквізіцыя да яго дабрацца не магла,

51. Францыск Скарына.
Гравіраваны партрэт з кнігі
«Быццё». Прага. 1519 г.

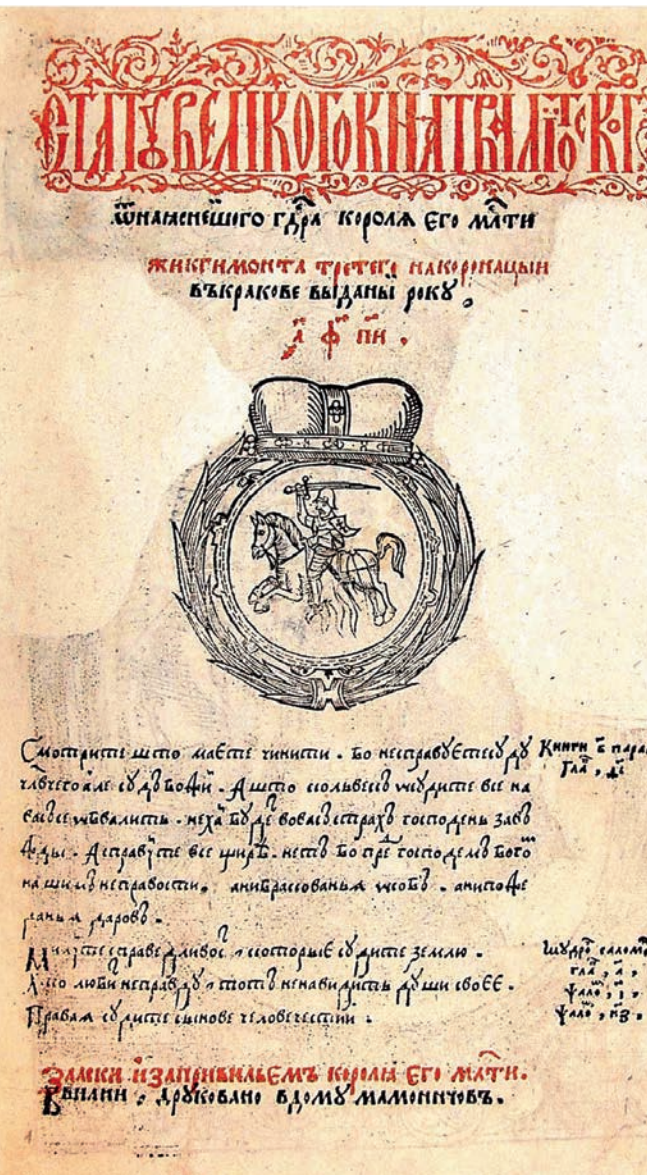
52. Псалтыр. Выданне Францыска Скарыны. Прага, 1517 г.

53. Помнік Сымону Буднаму ў Нясвіжы (1982 г.)

езуіты толькі малявалі карыкатуры. Адна з іх паказвае Буднага ў пекле, і гэта адзіная захаваная выява асветніка, па якой ствараўся ягоны помнік, пастаўлены ў Нясвіжы ў 1982 г. (53).

Аднак пратэстанцтва ў Беларусі не мела шырокай сацыяльнай апоры, а было хутчэй арыстакратычнай модай. Кальвінізм прынесла з Польшчы магнатэрыя, за яе прыкладам ішла шляхта. Лютэранства знайшло пэўную падтрымку ў гарадах, найперш сярод гараджан

55. Трэці Літоўскі Статут 1588 г.

Апошні, Трэці Літоўскі Статут стаў узорам для суседніх краін і дзейнічаў на тэрыторыі Беларусі да 1840 г. — яшчэ амаль паўстагоддзя пасля расейскай заваёвы (55).

* * *

У 16 ст. адначасова з уздымам гаспадаркі і культуры пачалі праяўляцца вонкавыя чыннікі, якія прывялі да працяглага сістэмнага крызісу беларускай культуры. Самым небяспечным сярод іх была маскоўская (расейская) экспансія. Маскоўскае княства, якое будавалася паводле татарскіх і турэцкіх узораў як цэнтралізаваная дзяржава азіяцкага тыпу, у 1480 г. вызвалілася ад татарскага панавання, а з канца 15 ст. пачала шырокамаштабны наступ на захад. Першай яе ахвярай стала суседняя Беларусь.

Вялікае Княства Літоўскае адчайна супраціўлялася, але не было ў стане аднаасобна адбіць расейскі наступ. Толькі на некалькі дзесяцігоддзяў маскавітаў затрымаў

56. Бітва пад Оршай. Карціна 16 ст.

разгром пад Оршай, учынены ім гетманам Канстанцінам Астрожскім 8 верасня 1514 г. (56). Прафесійнае ліцвінскае войска, па-еўрапейску ўзброенае і добра кіраванае, перамагло нашмат большую армію маскавітаў.

Цікава, што галоўны герой Аршанскай бітвы — гетман Астрожскі — быў праваслаўным, а Маскоўская дзяржава ішла на Беларусь якраз з лозунгам вызвалення праваслаўных ад каталіцкага

ярма. Гетман Астрожскі зразумеў і адчуў розніцу між праваслаўнымі маскоўцамі і праваслаўнымі русінамі ў Літве, калі некалькі гадоў знаходзіўся ў маскоўскім палоне.

Аршанская перамога шырокім рэхам разнеслася па Еўропе, пра яе складалі песні і балады, а ў Беларусі пасля вяртання незалежнасці з пачатку 1990-х гадоў замацавалася традыцыя адзначаць 8 верасня як Дзень беларускай вайсковай славы.

СТАСУНКИ ВЯЛІКАГА КНЯЗТВА ЛІТОВСКАГА З ВЯЛІКІМ КНЯЗТВАМ МАСКОЎСКИМ у першай палове XVI ст.

Войны 1487-1537 гг.

57. Войны Масквы і Літвы ў першай палове 16 ст.

Тым не менш у выніку першай серыі маскоўскіх войнаў між 1492 і 1537 гг. Вялікае Княства Літоўскае страціла на карысць Масквы каля 1/3 дзяржаўнай тэрыторыі, у тым ліку

буйны адміністрацыйны і эканамічны цэнтр — горад Смаленск (57).

Паражэнні прыспешылі прыняцце мер па паляпшэнні кіравання краінай і наладжванні гаспадаркі.

58. Гербы ваяводстваў у Вялікім Княстве Літоўскім

У другой палове 16 ст. Вялікае Княства Літоўскае правяло рэформы: адміністрацыйную і аграрную (Валочную памеру). У выніку быў унармаваны адміністрацыйны падзел краіны (на ваяводствы і паветы). Пры гэтым

дзяржаўны герб “Пагоня” атрымалі на свае харугвы выключна беларускія ваяводствы (58), украінскія і летувіскія мелі іншыя, у прыватнасці Жамойць — выяву мядзведзя. Адсюль вынікае аргумент у сённяшняй спрэчцы паміж летувісамі і беларусамі за гістарычнае права на “Пагоню”.

УТВАРЭННЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (1569). РЭЧ ПАСПАЛІТАЯ ў канцы XVI ст.

59. Утварэнне Рэчы Паспалітай Абодвух народаў. 1569 г.

Аграрная рэформа прынесла значнае павелічэнне даходаў дзяржаўнага скарбу, дашчэнтну спустошанага ваеннымі выдаткамі. Але гэтага ўсё роўна было замала, каб адбіцца ад Масквы — мілі-

тарызаванай, нацэленай на вайну дзяржавы.

Шукаючы выйсце з цяжкага становішча, Вялікае Княства Літоўскае пагадзілася на саюз з Польскім каралеўствам і ў выніку Люблінскай

уніі 1569 г. была створаная агульная дзяржава Рэч Паспалітая (59). Яшчэ ў ходзе перамоў пра унію Польшча, скарыстаўшыся цяжкай знешнепалітычнай сітуацыяй Літвы, забрала ў яе Украіну і Падляшша.

Рэч Паспалітая стрымлівала націск Масквы яшчэ два стагоддзі, але для беларушчыны ў гэтай дзяржаве надышлі цяжкія часы — пачаўся сістэмны крызіс беларускай культуры. Ён крыўся ў паступовай паланізацыі сацыяльных эліт: арыстакратыі і мяшчанства. Беларуская шляхта, прыхільнік польскай мадэлі шляхецкай дэмакратыі, пачала пераймаць разам з яе “залатымі вольнасцямі” польскую мову, культуру і ўрэшце, ужо ў канцы 19 — пачатку 20 ст., — нацыянальную свядомасць.

17 ст. Крызіс у Рэчы Паспалітай

Яшчэ ў 15 ст. у еўрапейскай гаспадарцы выявіўся г. зв. **аграрны дуалізм**, менавіта падзел кантыненту на дзве часткі паводле прынцыпу арганізацыі сельскай гаспадаркі. На захад ад лініі ракі Эльбы сельская гаспадарка ў многіх месцах развівалася на капіталістычнай аснове: сяляне мелі асабістую свабоду, зямлю ва ўласнасці ці ў арэндзе, плацілі падаткі і арэнду пераважна ў грошах.

У Рэчы Паспалітай і іншых краінах на ўсход ад Эльбы ў 15–17 стст., наадварот, узмацніліся элементы феадалізму. Тут землеўласнікам-феадалам было выгадней весці ўласную збожжавую гаспадарку-

фальварак з выкарыстаннем сялянскага прыгону — адробкавай феадальнай рэнты. Сяляне запрыгоньваліся, г. зн. не маглі свабодна пакінуць месца жыхарства, не былі ўласнікамі зямлі, якую абраблялі, і мусілі выконваць паншчыну-прыгон — дармовую працу ў панскай гаспадарцы. Прыгонныя знаходзіліся пад поўнай юрысдыкцыяй феадала — уласніка зямлі. Апошні меў нават права караць іх смерцю.

У 17 ст. пагоршылася кан’юнктура на еўрапейскіх рынках, куды масава экспартавалася збожжа з Рэчы Паспалітай. Землеўласнікі-шляхта былі вымушаны прадаваць збожжа па нізкіх цэнах. Каб падтрымаць ранейшы ўзровень жыцця, яны павялічвалі таварную масу праз узмацненне эксплуатацыі сялянства: падвышалі паншчыну, якая пад канец 17 ст. складала 5–6 дзён у тыдзень (у 16 ст. — звычайна 2 дні), і накладвалі на сялян падаткі ў збожжы. Сялянскія гаспадаркі занепадалі, сяляне галадалі. Па гэтай прычыне частка беларускіх сялян падтрымала ўкраінскія казацкія войскі, якія прыходзілі ў Беларусь падчас украінска-польскай вайны 1648–1654 гг. (60). Самай распаўсюджанай формай змагання з феадальным прыгнётам былі ўцёкі ва Украіну да запарожскіх казакаў.

У другой палове 17 ст. Рэч Паспалітая прайшла праз цяжкі эканамічны крызіс, выкліканы войнамі, шведскай і маскоўскай акупацыяй, а таксама ўпадкам

КАЗАЦКА-СЯЛЯНСКАЯ ВАЙНА 1648—1651 гг. НА БЕЛАРУСІ

60. Українські козаки в Білорусі 1648–1651 гг.

сельской гаспадаркі, заснаванай на
працы прыгонных сялян.

Вайна з казакамі перарасла ў вайну Рэчы Паспалітай са Швецыяй і Масковіяй (трынаццацігадовая вайна 1654–1667 гг.).

Амаль уся Беларусь аказалася пад расейскай акупацыяй. У пачатку вайны некаторыя беларускія гарады і мясцовасці без бою паддаваліся маскоўскаму цару, паверыўшы абяцанкам захаваць іх вольнасці

61. Павал Ян Сапега (1609/10 – 1665), вялікі гетман літоўскі, герой вайны з Масквой

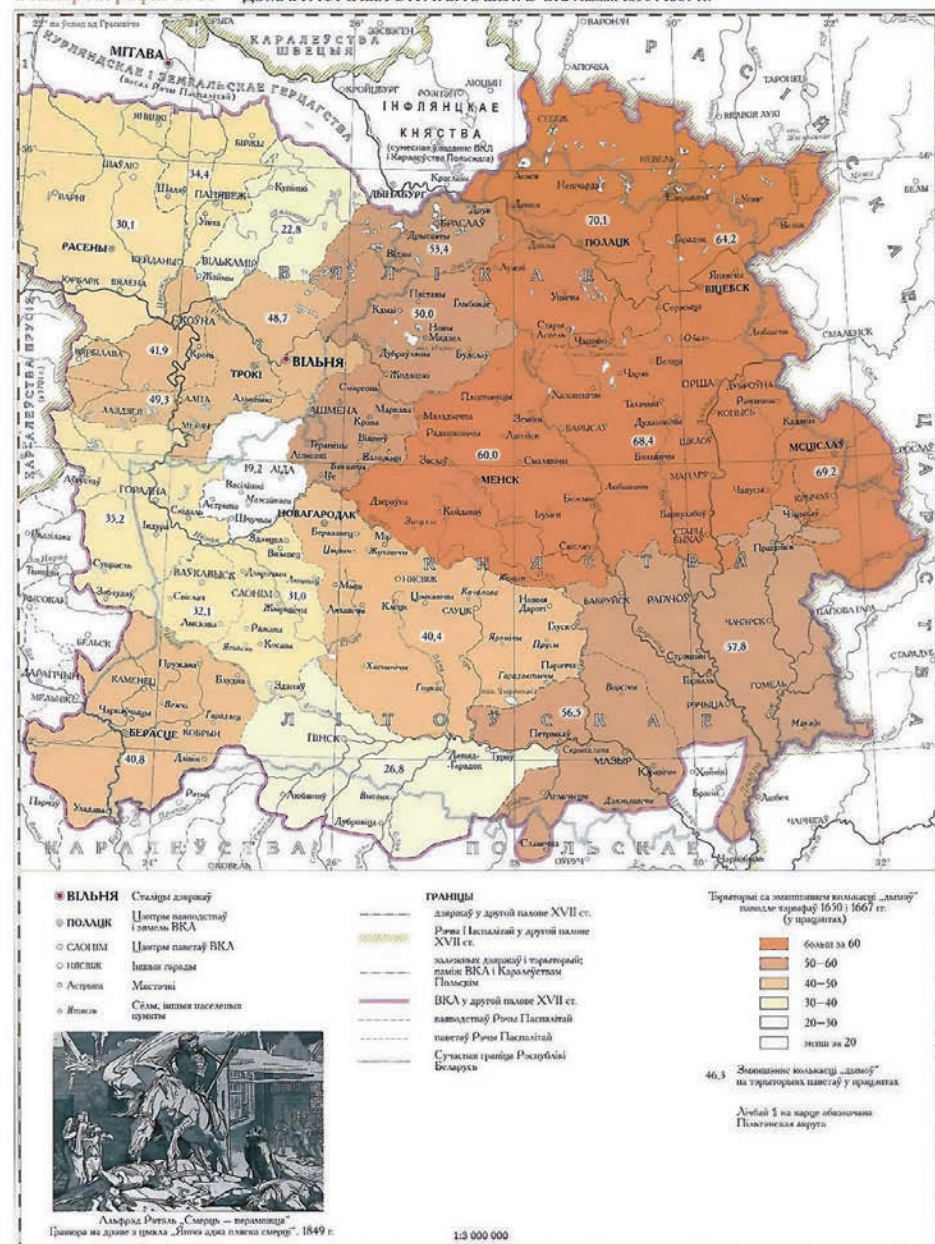
і свабоды. Але хутка высветлілася, што маскоўская акупацыя нашмат горшая за прыгнёт уласных паноў, і ў Беларусі разгарнулася масавая антымаскоўская партызанка. Шмат дзе хаатычная, але часта і арганізаваная. Маскоўскія ваяводы ў данясеннях

свайму цару паведамлялі, што на іх нападзі атрады партызанаў (шышы, паводле маскоўскай тэрміналогіі), якія мелі афіцэраў і харугвы, прысланыя ліцвінскім гетманам.

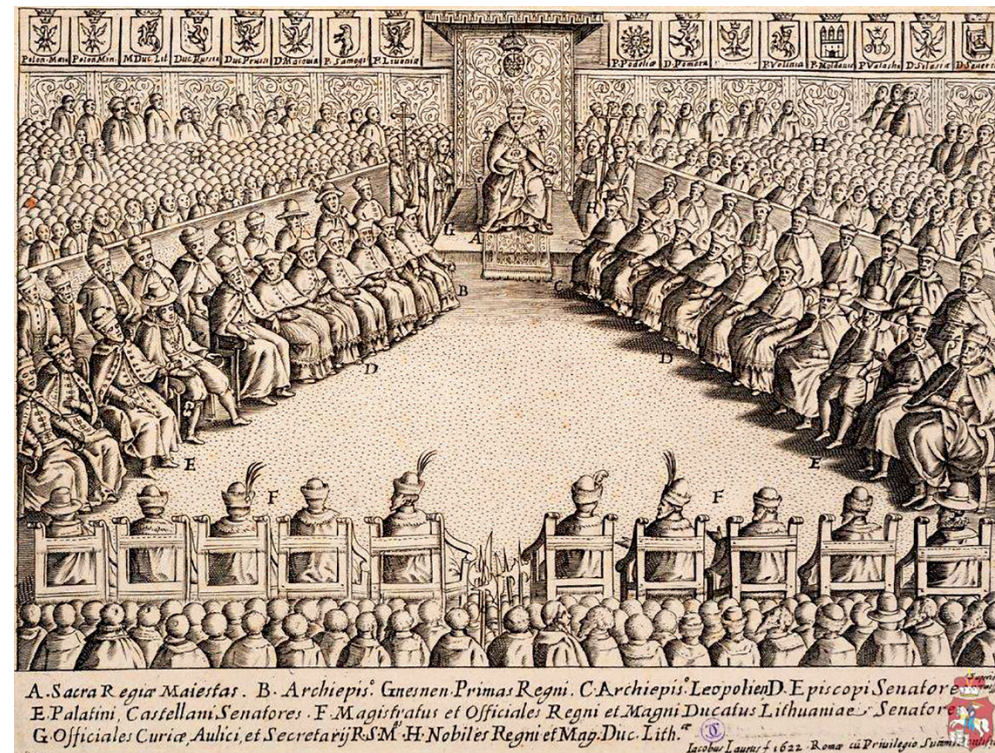
Паказальная ў гэтым плане гісторыя буйнога горада краіны Магілёва. У пачатку вайны ў 1654 г. магілёўцы паддаліся маскоўскаму цару і адчынілі брамы яго войску. Але паспытаўшы маскоўскай улады, праз некалькі гадоў зімой 1661 г. паўсталі і дашчэнту выбілі маскоўскі гарнізон. Хоць паўстанне рыхтавалася загадзя і пра яго ведалі сотні людзей, маскоўцы ні пра што не здагадваліся — іх так не любілі, што ў вялікім горадзе не знайшлося ніводнага даносчыка. Паўстанне пачалося па ўмоўным сігнале, калі бурмістр Язэп Левановіч убег у ратушу з крыкам “Парá! Парá!”.

Паваротным момантам вайны стала буйная перамога войскаў Рэчы Паспалітай над маскоўскімі каля вёскі Палонка (Баранавіцкі раён) у 1660 г. Ад таго часу пачалося вызваленне — выцісканне вайсковых аддзелаў і ачыстка краіны ад акупантаў (61).

Белкартаграфія 2013 ДЭМАГРАФІЧНЫЯ СТРАТЫ ПАВЕТАЎ ВКЛ паміж 1650 і 1667 гг.

62. Дэмаграфічныя страты ВКЛ паміж 1650–1667 гг.

63. Сойм Рэчы Паспалітай

Вайна 1654–1667 гг. стала для Беларусі нацыянальнай катастрофай, бо за трынаццаць гадоў насельніцтва краіны паменшылася ўдвая праз ваенныя дзеянні, голад, эпідэміі і масавы вываз беларусаў у Расею (62).

У Маскве нават з'явіўся асобны раён, заселены палоннымі беларусамі, — Мяшчанская слабада (назва ад беларускага "месцічы", "мяшчане"), на той час самы вялікі ў расейскай сталіцы.

Палонныя беларускія майстры-рамеснікі працавалі паўсюдна ў Масковіі, ад манастыроў і прыватных маёнткаў да галоўнага арсеналу — Аружэйнай палаты ў Крамлі. Яны прынеслі ў Расею еўрапейскія тэхналогіі, сярод іншага навучылі расейцаў вырабляць пячную кафлю, якая не толькі паляпшала абагрэў дамоў, але і здабляла жыллё. Асабліва праславіўся кафляр Сцяпан з Мсціслава, якога маскоўцы за надзвычайнае ўмельства прызвалі Палубесам.

* * *

Палітычная сістэма шляхецкай дэмакратыі ў Рэчы Паспалітай у 17 ст. выявіла сваю неэфектыўнасць, і краіна пачала пераўтварацца ў арэну барацьбы за ўладу розных магнатка-шляхецкіх групавак. Даваўся ў знакі прынцып аднагалосся ў прыняцці соймавых пастаноў — славуае ліберум вета (63). Любы дэпутат галоўнага органа кіравання дзяржавай — шляхецкага сойму — мог адхіліць любую прапанову адной фразай “не дазваляю”, што прыводзіла да зрыву большасці соймавых сесій.

Дзеля выйсця з крызісу патрабаваліся важныя рашэнні ў маштабе ўсёй дзяржавы, але прыняць іх не было магчымасці, бо кожны раз яны супярэчылі інтарэсам якой-небудзь магнаткай клікі. Выйсцем з тупіковай сітуацыі часткова стаў абыход прынцыпу ліберум вета праз абвяшчэнне соймаў канфедэрацыяй, бо тады рашэнні прымаліся звычайнай большасцю галасоў.

У 17 ст. Рэч Паспалітая адышла ад талерантнай мадэлі грамадскіх адносін. Каталіцкая шляхта вінаваціла ў крызісах і паражэннях г. зв. іншаверцаў-дысідэнтаў — праваслаўных і пратэстантаў, якія нібыта служылі варожым дзяржавам — праваслаўнай Расеі і пратэстанцкай Прусіі ці Швецыі.

Паланізацыя беларускай шляхты зайшла так далёка, што ў канцы

17 ст. дзяржаўнай мовай у Вялікім Княстве Літоўскім замест беларускай была абвешчана польская. Супраць заняўдбаньня роднай мовы пратэставалі шляхціцы-патрыёты. Вядомымі публіцыстычнымі творами ў абарону “русчызна” (старабеларускай мовы) сталі верш Пашкевіча “Літва квітнет русчызнаю” і г. зв. “Прамова Мялешкі”.

18 ст. Войны і крызісы

Пасля ваенных спусташэнняў 17 ст. згладнелая краіна патрабавала вялікай колькасці харчавання, і працавітае беларускае сялянства пачало хутка адбудоўваць гаспадарку. Аднак у пачатку 18 ст. на беларускую зямлю прыйшла новая вялікая вайна, якую гісторыкі назвалі Паўночнай (1700—1721 гг.). Расея пад уладай цара Пятра I прарывалася да Балтыйскага мора, дзеля чаго ў саюзе з Саксоніяй і Рэччу Паспалітай выступіла супраць Швецыі.

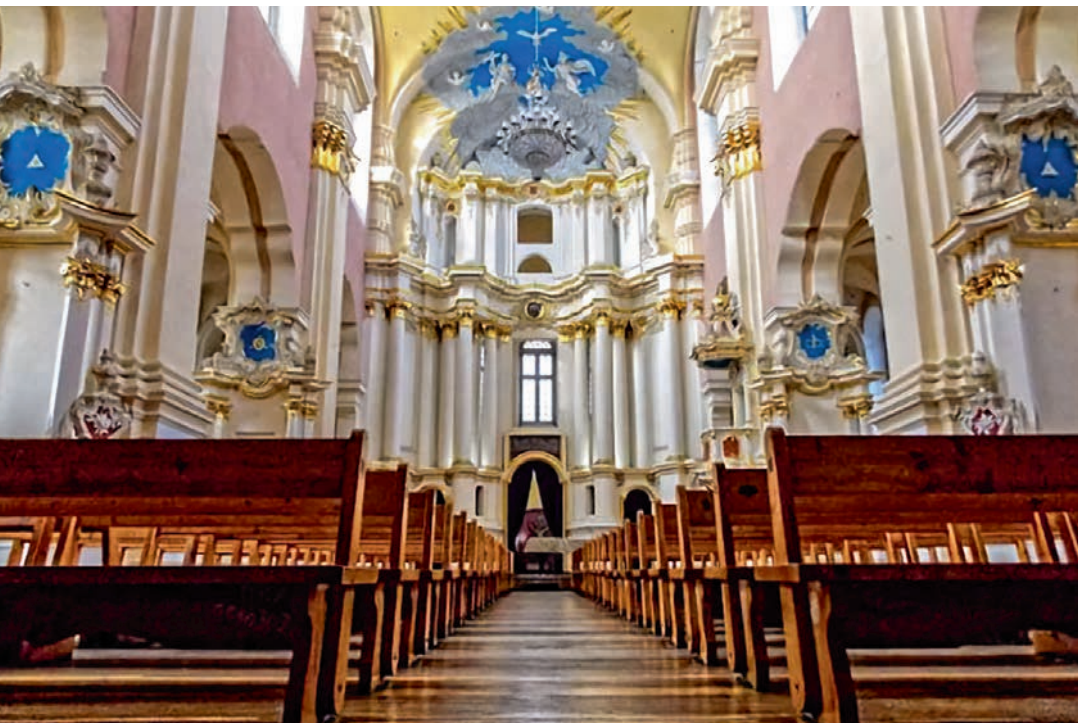
Беларусь зноў стала арэнай спусташальных ваенных дзеянняў (64). Не толькі варожыя шведы, але і нібыта саюзныя расейскія войскі, а часам і свае ўласныя, паводзілі сябе як акупанты. Гаспадарка краіны, не паспеўшы падняцца пасля разбурэнняў 17 ст., зноў лягла ў руінах. Людскія страты склалі каля 1/3 агулу насельніцтва.

Цар Пётр I, будучы ў Полацку, падпіўшы, учыніў забойства ўніяцкіх святароў і манахаў у Сафійскім саборы і манастыры: адных засек уласнаручна, іншых загадай катаваць і павесіць. У скляпеннях

БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ПАЎНОЧНАЙ ВАЙНЫ 1700—1721 гг.

64. Беларусь у Паўночную вайну 1700—1721 гг.

65. Інтэр'ер Сафійскага сабора ў Полацку

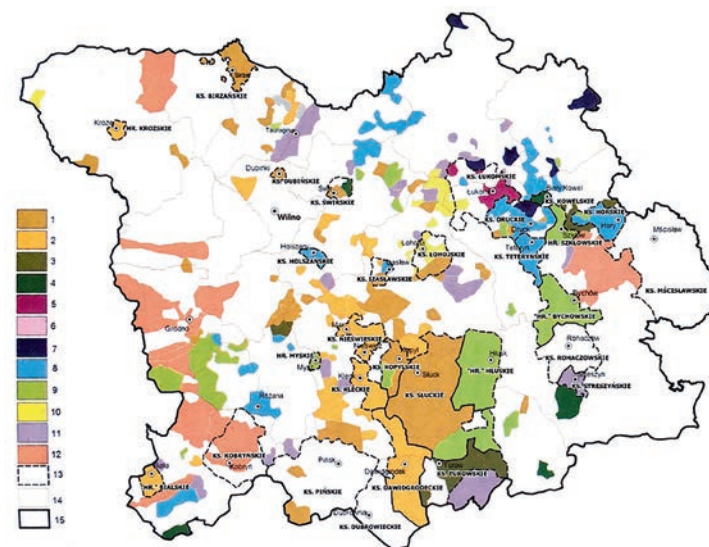
сабора расейцы зладзілі склад пораху, выбух якога ў 1710 г. моцна разбурыў найстарэйшы беларускі храм, узведзены яшчэ ў 11 ст.

Адноўлены ў сярэдзіне 18 ст. у стылі беларускага барока, Сафійскі сабор сёння — адна з турыстычных цікавінак Полацка. У ім праводзяцца канцэрты арганнай музыкі і раз на год — праваслаўнае набажэнства (65).

У другой палове 18 ст. Беларусь паволі аднаўляла эканамічныя і дэмаграфічныя страты. Пад уплывам ідэй Асветніцтва некаторыя магнаты і шляхта ў сваіх маёнтках пачалі ўводзіць капіталістычныя метады гаспадарання: да працы ў фальварках наймалі парабкаў, а прыгонных сялян пераводзілі на чынш (грашовую даніну).

У краіне дамінавалі аграрныя магнаты, каля 30% ад агулу зямлі належала шаснаццаці магнацкім сем'ям: Радзівілам, Сапегам, Агінскім, Чартарыйскім і інш. (66).

66. Буйныя зямельныя ўладанні ў ВКЛ у пачатку 17 ст. Уладанні князёў:
1. Радзівілы біржанскія
 2. Радзівілы нясвіжскія
 3. Астрожскія
 4. Сангушкі
 5. Лукомльскія
 6. Свірскія
 7. Друцкія
 8. Сапегі
 9. Хадкевічы
 10. Тышкевічы
 11. Біскупы
 12. гаспадарскія сталовыя ўладанні
 13. межы княстваў у 15 і 16 стст.
 14. межы паведаў
 15. межы Вялікага Княства Літоўскага

Магнаты першымі пачалі мадэрнізацыю эканомікі і выкарыстанне найноўшых тэхнічных вынаходніцтваў, бо капіталістычныя элементы ў краіне, у адрозненне ад Заходняй Еўропы, былі слабыя.

Новай з'явай у гаспадарчым жыцці стала стварэнне буйных мануфактур — прадпрыемстваў з выкарыстаннем ручной працы. Большасць з іх арганізоўвалася магнатамі і вырабляла прадметы раскошы найперш для гаспадарскага ўжытку.

Найбольшую вядомасць здабылі радзівілаўскія мануфактуры шкла ў мястэчку Урэчча, парцеляны ў мястэчку Сверхань, шаўковых паясоў у Нясвіжы і Слуцку. Асабліва праславіліся слугі паясы, якія сталі знакам высокага статусу — важным элементам шляхецкага параднага строю. Слуцкі пояс, вытканы ўручную з шоўкавых, срэбных і залатых нітак, меў даўжыню ад двух да пяці метраў, ад 30 да 50 см шырыні і каштаваў, як цэлы маёнтak (67).

67. Слуцкі пояс

68. Пабудовы Антонія Тызенгаўза ў Паставах

69. Каналы Беларусі 18-19 стст.

Буйны гаспадарчы эксперымент па ажыўленні прамысловасці правёў у дзяржаўных уладаннях у Гародні і ва ўласным прыватным маёнтку ў Паставах (68) падскарбі (міністр фінансаў) Вялікага Княства Літоўскага Антоні Тызенгаўз. У 1760–1770-я гг. ён заснаваў 21 мануфактуру ў Гародні, Берасці і Паставах (выраблялі шоўк, сукны, зброю і інш.) Аднак створаныя ім шматлікія прадпрыемствы хутка заняпалі, бо выкарыстоўвалі

70. Дняпроўска-Бугскі канал

пераважна працу прыгонных сялян і аказаліся нерэнтабельнымі.

У Беларусі ў 18 ст., як і па ўсёй Еўропе, асноўным транспартам, найперш для перавозкі грузаў, заставаўся водны. У другой палове 18 ст. у краіне было збудавана некалькі каналаў, якія значна ўзмацнілі эканамічныя сувязі паасобных рэгіёнаў і паспрыялі міжнароднаму гандлю. Каналы злучылі водныя сістэмы Балтыйскага і Чорнага мораў, менавіта рэкі Заходнюю Дзвіну, Нёман, Днепр, Прыпяць, Заходні Буг. Будоўлю істотна аблягчылі невысокія беларускія водападзелы, а большую частку трасы каналаў складалі выпрастаныя рэкі (69).

У 1765/67–1783 гг. у выніку прыватнай ініцыятывы магната Міхала Казіміра Агінскага, падтрыманай дзяржавай, быў створаны Агінскі канал даўжынёй 54 км, які злучыў дняпроўскі прыток Прыпяць з Нёманам.

Дняпроўска-Бугскі канал агульнай даўжынёй 196 км, пабудаваны ў 1775–1783 гг., злучыў Днепр з басейнам Віслы (70).

Заходнюю Дзвіну з Дняпром паяднала Бярэзінская сістэма каналаў даўжынёй 162 км. Яе будова, задуманая яшчэ ў пачатку 18 ст., пачала рэалізоўвацца ў 1797 г., ужо пры расейскай уладзе.

71. Тадэвуш Касцюшка

Водныя каналы ў Беларусі выкарыстоўваліся праз усё 19 ст., хоць ад 1870–80-х гадоў большую частку грузаў перахапіла чыгунка — новы від транспарту, які выйграваў канкурэнцыю з водным. У нашы дні паступова праводзіцца рамантаванне каналаў і прыстасаванне для турыстыкі.

* * *

Пасля Паўночнай вайны Рэч Паспалітая трапіла ў залежнасць ад Расеі, якая разам з Прусіяй не дапускала мадэрнізацыі дзяржавы. У прыватнасці, незлічлівыя суседзі змусілі Рэч Паспалітую абмежаваць колькасць арміі да 24 тыс. У той самы час

Расея ўжо павялічыла рэгулярную армію да 350 тыс., а Прусія мела 200 тыс. войска. Таму першы падзел Рэчы Паспалітай у 1772 г. з удзелам Расеі, Прусіі і Аўстрыі не сустрэў супраціву.

Перспектыва поўнай страты дзяржавы прымусіла частку шляхты прыняць праграму шырокіх рэформаў грамадскага жыцця. Аднак Расея і Прусія не дапусцілі яе рэалізацыі, яны разбілі войска Рэчы Паспалітай у кароткай вайне 1792 г. і правялі другі падзел краіны, тым разам без удзелу Аўстрыі, занятай змаганнем з рэвалюцыйнай Францыяй.

Адчайная спроба ўратаваць дзяржаву праз паўстанне ў 1794 г. пад кіраўніцтвам генерала Тадэвуша Касцюшкі (71) (шляхціца з Беларусі) закончылася паражэннем. Паранены ў баі Касцюшка быў захоплены ў палон расейцамі і зняволены ў Петрапаўлаўскай крэпасці ў Санкт-Пецярбургу.

У 1795 г. Расея, Прусія і Аўстрыя правялі апошні, трэці падзел Рэчы Паспалітай, пасля чаго гэтая буйная еўрапейская дзяржава перастала існаваць, а ўся Беларусь была занята Расейскай

72. Карыкатура на падзел Рэчы Паспалітай (на карце відна Беларусі)

73. Помнік Тадэвушу Касцюшку на радзіме ў в. Мерачоўшчына

імперыяй. У гісторыі краіны памежжа адбыўся чарговы круты паварот, гэтым разам насуперак волі яе жыхароў (72).

Тадэвуш Касцюшка быў вызвалены новым расейскім імператарам Паўлам I, выехаў у Швейцарыю, дзе правёў апошнія гады жыцця. Сёння Касцюшка — прызнаны герой некалькіх краін: Польшчы, Летувы, Францыі і ЗША, у 21 ст. яго пачалі ўшаноўваць і на радзіме — Беларусі.

У адноўленым доме Касцюшкі ў Мерачоўшчыне (ці Марачоўшчыне, Івацэвіцкі раён) створаны прысвечаны яму музей, а ў 2018 г. урачыста адкрыты поўнафігурны бронзавы помнік (73).

* * *

Крызіс беларускай культуры ў складзе Рэчы Паспалітай на працягу 18 ст. толькі паглыбляўся — практычна ўся арыстакратыя-шляхта, а следам і мяшчанства, сталі польскамоўнымі і польскасвядомымі.

Беларуская мова абмежавалася да аднаго, што праўда, самага шматлікага, грамадскага стану — сялянства. Яна трымалася таксама сярод дробнай шляхты і правінцыйнага ўніяцкага духавенства. Сяляне — кансерватыўнае па сваёй прыродзе саслоўе, моцна прывязанае да звычаяў продкаў — складалі абсалютную большасць насельніцтва краіны (каля 90%) (74).

Менавіта беларускае сялянства ўратавала народ ад поўнай асіміляцыі, захаваўшы на працягу стагоддзяў асновы культуры (г. зв. традыцыйную культуру) і жывую мову.

Аднак страта дзяржаўнага статусу не затрымала распаўсюджанне беларускай мовы сярод сялянства ў памежных летувіскіх рэгіёнах. На працягу 18 ст. і 19 ст., а месцамі і ў першай палове 20-га сяляне-летувісы пераймалі мову сваіх суседзяў-беларусаў. Як выявілі этнографы, на рубяжы 19 і 20 стст. больш за 60% жыхароў Віленскай губерні ўжо гаварылі па-беларуску.

74. Сяляне беларусы

У 18 ст. амаль цалкам заняпала беларускамоўная літаратура і кнігадрук. Але мова шматмільённага народа з даўняй пісьмовай традыцыяй не магла знікнуць проста так. Яна заставалася жывой, размоўнай, бо ёй у штодзённым жыцці карысталіся масы сялянства і дробнай шляхты. Народная мова прабівала сабе дарогу ў літаратуры сярод пануючай пальшчызны. Польскамоўныя аўтары з Беларусі ўстаўлялі ў свае творы беларускія выразы, а мясцовая польская

гаворка фармавалася пад моцным уплывам беларускай. Гэта асабліва выразна праявілася ў творчасці класіка польскай літаратуры першай паловы 19 ст. — шляхціца з-пад Наваградка Адама Міцкевіча (75), само гучанне прозвішча якога сведчыць пра беларускае паходжанне.

Напрыклад, польскія філолагі доўга не маглі дакладна патлумачыць выраз з твора Міцкевіча “выскочыў яко Філіп з конопя!” (меркавалі, што гаворка пра шляхціца, які недарэчна выступіў у сойме), пакуль не даведаліся, што гэта беларуская прымаўка, звязаная з зайцам, які прабраўся ў агарод і ачмурэў ад з'едзеных канопель.

З 18 ст. вядомы рукапісныя паэтычныя, драматургічныя, песенныя творы па-беларуску ці з выкарыстаннем беларускай мовы. Напрыклад, “Прамовы Русіна”, рэлігійныя песні, “Песня беларускіх касінераў 1794 г.”, п'есы “Камедыя” Каятана Марашэўскага, “Доктар па прымусу” Міхала Цяцэрскага і інш. Іх героямі былі пераважна беларускія сяляне (76), якія гаварылі “па-простаму”, г.зн. па-беларуску.

75. Польска-беларускі паэт Адам Міцкевіч

76. Сяляне беларусы

19 ст. У Расейскай імперыі

77. Французы на падыходзе да Полацка. Мастак Хрысціян В. Фабер дзю Фюр

Акупацыя Беларусі Расеяй пагоршыла сітуацыю беларускага сялянства, якое складала абсалютную большасць насельніцтва краіны. Прыгон застаўся, у Расеі ён трываў даўжэй (да 1861 г.), чым у краінах Еўропы. Вяскоўцы былі вымушаны плаціць дадатковыя дзяржаўныя падаткі. Асабліва цяжка ўспрымаўся г. зв. жывы падатак — рэкруцкі набор у расейскую армію. Служба ў ёй доўжылася 25 гадоў, Расея ўвесь час з некім ваявала, і родныя развіталіся з рэкрутам, як з нябожчыкам. Усеагульны смутак па хлапцах-беларусах,

Нагрудны знак лейб-гвардыі Гарадзенскага гусарскага палка

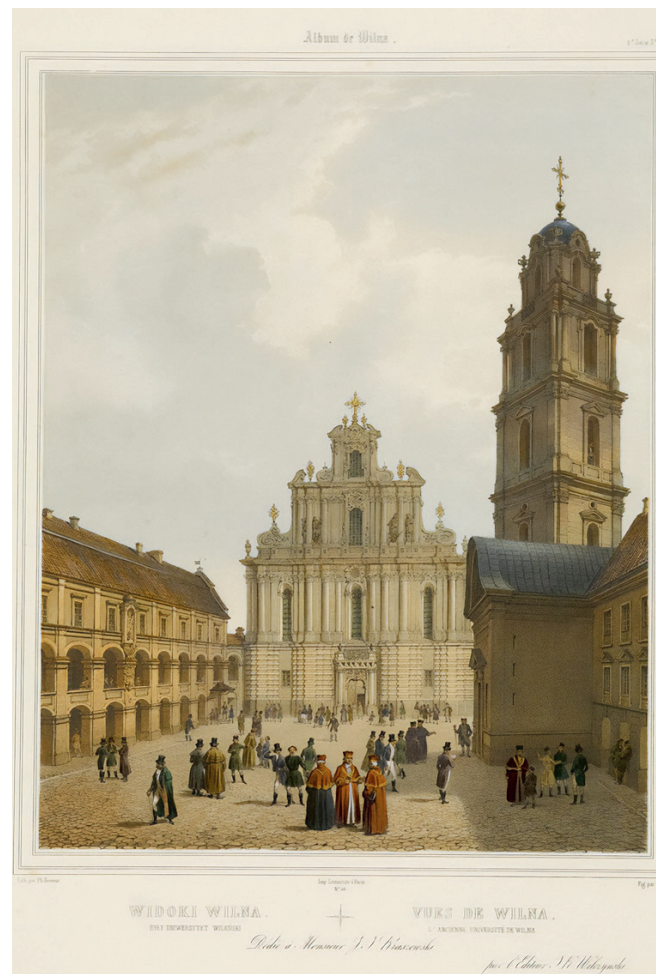

Нагрудны знак Беларускага 7-га гусарскага палка

78. Знакі беларускіх палкоў у расейскай арміі

забранных у расейскае войска, выліўся ў цэлым цыкле рэкруцкіх песень.

Падчас франка-расейскай вайны 1812 г., калі французскае войска ўвайшло ў Беларусь (77), імператар французай Напалеон Банапарт паабяцаў аднавіць Вялікае Княства Літоўскае, што выклікала энтузіязм сярод патрыётаў. Беларусы ў той вайне служылі

79. Віленскі ўніверсітэт

як у расейскай арміі (пераважна рэкруты) (78), так і ў французскай (пераважна добраахвотнікі са шляхты). Але спадзяванні на французай аказаліся марнымі. Краіна зноў цярпела ад рэквізіцый і рабаванняў як напалеонаўскіх, так і расейскіх войскаў.

У 19 ст. расейскія ўлады правялі верыфікацыю шляхецкага стану (разбор шляхты),

у выніку якой дзясяткі тысяч збыднелых шляхціцаў былі пазбаўлены дваранства.

У 1804 г. была юрыдычна замацавана г. зв. "Рыса пастаяннай габрэйскай аседласці", якая абмежавала, за пэўнымі выключэннямі, тэрыторыю пражывання габрэяў да заходніх і паўднёва-заходніх губерняў імперыі. У 19 ст. габрэі паступова сталі самай шматлікай нацыянальнай групай у беларускіх гарадах і мястэчках, хоць у маштабах усёй краіны дамінавала беларускае сялянства (каля 90%).

У першыя дзесяцігоддзі расейскія ўлады, каб здабыць прыхільнасць мясцовай апалячанай шляхты, спрыялі ўмацаванню ў Беларусі пальшчызны. Ад 1803 да 1832 г. актыўна дзейнічаў Віленскі ўніверсітэт (79), на той час найбуйнейшы ў Расейскай імперыі, які актыўна ўдзельнічаў у разбудове польскага школьніцтва ў Беларусі, Летуве і Украіне. Хоць ва ўніверсітэце дамінавала польская мова і рэчпаспалітаўскі патрыятызм, аднак утварылася група студэнтаў і выкладчыкаў, пераважна ўніяцкага веравызнання, якая заклала асновы навуковага белару-

80. 1863 г. Паўстанцы вирушаюць з Гародні

сазнаўства. Віленскі ўніверсітэт быў ліквідаваны царскім указам у 1832 г. з-за актыўнага ўдзелу студэнтаў і выкладчыкаў у антырасейскім паўстанні 1830–1831 гг.

Пасля здушэння паўстання расейская нацыянальная палітыка ў Беларусі змянілася, замест спрыяння паланізацыі ўлады пачалі планамерную русіфікацыю краю, якая яшчэ ўзмацнілася пасля новага паўстання ў 1863–1864 гг.

Расея ў 1861 г. апошняя у Еўропе скасавала прыгон (сяляне атрымалі асабістую свабоду і права выкупу зямлі, на якой працавалі, ва ўласнасць), прычым на даволі цяжкіх для сялян умовах. За права ўласнасці

на сваю зямлю трэба было дорага заплаціць (выкуп яе дазваляўся толькі праз 9 гадоў). Таму, калі ў 1863 г. выбухнула арганізаванае шляхтай антырасейскае паўстанне, сяляне ўзялі ў ім удзел, асабліва масава на Гарадзеншчыне (80).

Тым не менш вызваленне сялянства паспрыяла агульнаму развіццю гаспадаркі краіны. Сяляне-беларусы сталі эканамічнымі і прававымі суб'ектамі, мусілі самі дбаць пра сваё жыццё, а не спадзявацца на памешчыка. Ужо другое свабоднае пакаленне — дзеці былых прыгонных, асабіста свабодныя людзі — пачалі задумвацца пра сваю нацыянальную ідэнтычнасць.

Беларуская шляхта была лепш адукаваная за расейскае

дваранства і надалей старалася трымацца ў кантэксце еўрапейскай культуры. Невыпадкава менавіта мясцовая шляхта выступіла ініцыятарам скасавання прыгону ў імперыі.

Хоць у Беларусі не было маштабнай індустрыялізацыі, але разам з расейскай Прыбалтыкай, яна лідзіравала ў сельскай гаспадарцы і перапрацоўчай прамысловасці. Шляхта ў сваіх маёнтках арганізавала на капіталістычнай аснове эфектыўныя сельгаспрадпрыемствы і развівала перапрацоўчую прамысловасць. Беларусь стала найбуйнейшым у імперыі вытворцам спірту праз перапрацоўку бульбы.

Фабрыкі, ужо цалкам капіталістычныя, былі, як правіла, невялікімі — наймалі ў сярэднім менш за 50 рабочых. У канцы 19 ст. у краіне мелася толькі 9 буйных прадпрыемстваў з колькасцю рабочых больш за 500 чалавек. Да іх належалі машынабудульнічы і чыгуналіцейны завод Якабсона, Ліўшыца і К^о у Менску, льнопрадзільная фабрыка “Дзвіна” ў Віцебску, тытунёвая фабрыка Шарашэўскага ў Гародні, папяровая фабрыка ў Добрушы, запалкавая фабрыка ў Пінску і Барысаве (81, 82).

Развіццё прамысловасці паскорылася пасля пракладкі некалькіх чыгуначных ліній (83). Першай была Пецябургска-Варшаўская чыгунка (беларускі ўчастак — ад Гамарні да Парэчча) у 1862 г. Потым у 1866 г. запрацавала Рыжска-Арлоўская, у 70-я гады — Маскоўска-Берасцейская і Лібава-Роменская чыгункі. Ад 80-х гадоў пачалі дзейнічаць рэгіянальныя беларускія лініі: Вільня — Баранавічы — Лунінец, Гомель — Лунінец — Пінск — Жабінка, Баранавічы — Слонім — Ваўкавыск — Беласток (84, 85).

81. Папяровая фабрыка ў Добрушы

82. Суконная фабрыка ў Альбярціне пад Слонімам

83. Чыгункі ў Беларусі ў другой палове 19 – пачатку 20 ст.

84. Чыгуначны вакзал на станцыі Баранавічы-Палескія

85. Віцебск. Чыгуначны вакзал

87. Беларусь у царскай Расеі называлі Паўночна-Заходнім краем

У 1880–90-я гады паскорылася развіццё фабрычна-заводскай прамысловасці. Менш чым за сорок гадоў паміж 1860 г. і канцом 19 ст. колькасць фабрык і заводаў павялічылася ў 15 разоў, усяго гісторыкі налічылі іх 1137.

Шляхецкія і буйныя сялянскія гаспадаркі паступова ўцягваліся ў гандлёва-рыначныя адносіны. Фармавалася прамысловая буржуазія, у якую ўваходзілі прадстаўнікі розных саслоўяў: шляхта-дваране, заможныя мяшчане — купцы і рамеснікі, сяляне.

Асноўная маса мануфактур і фабрык да канца 19 ст. належала дваранам. Гэта былі пераважна прадпрыемствы па прамысловай перапрацоўцы сельска-гаспадарчай прадукцыі з памешчыцкіх маёнткаў. Уладальнікамі дробных прадпрыемстваў у гарадах і мястэчках Беларусі з'яўляліся звычайна мяшчане, у большасці сваёй габрэі. За другую палову 19 ст. агульная колькасць уладальнікаў прамысловых прадпрыемстваў у Беларусі вырасла з 28,2 тыс. у 1860 г. да 77,1 тыс. чалавек у 1900 г. (86).

86. Прамысловасць у Беларусі пачатку 20 ст.

Пад расейскай уладай крызіс беларускай культуры надалей паглыбляўся. Да паланізацыі дадалася русіфікацыя, якая пасля паражэння антырасейскіх паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг. набыла татальны характар. Расейскія ўлады не прызнавалі беларусаў асобным народам, а толькі часткай “рускага племені” (87). Не дазвалялася нават пачатковая адукацыя на роднай мове, забаранялася друкаванне кніжак па-беларуску, тым больш лацінскім шрыфтам. Але беларускае сялянства трымалася традыцый продкаў, захоўвала асновы нацыянальнай культуры і багацейшы ў Еўропе фальклор, зберагло адну з самых старажытных славянскіх моў (88).

88. Як бачыў беларуса расейскі мастак. Карціна Ільі Рэпіна “Беларус”. 1892 г.

89. Нясвіжскі ардынат Альбрэхт Антоні Радзівіл (1885–1935 гг.) – “тутэйшы”

Праз усё 19 ст.

беларусы, гэтаксама як летувісы, латышы, украінцы, славакі, славенцы і інш., заставаліся г. зв. сялянскім народам з асіміляванай (паланізаванай і русіфікаванай) арыстакратыяй.

Вызваленне ад прыгону падштурхнула сялян да гаспадарчай і асабовай актыўнасці, што непазбежна вяло іх да нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. Сярод беларускага сялянства ў 19 ст. было пашырана адчуванне адрознасці ад

Польшчы і Расеі, найчасцей праяўлялася мясцовая ідэнтычнасць — “тутэйшасць”. Часам такім акрэсленнем карысталіся прадстаўнікі сацыяльных вярхоў. Напрыклад, князь Альбрэхт Радзівіл у інтэрв’ю замежнаму журналісту на пытанне пра нацыянальнасць адказаў: “Я з Нясвіжа, я тутэйшы” (89).

“Так і называліся яны «тутэйшыя людзі». А другія часта няпрошаныя заходзілі. Але яны казалі, што прыйшлі, каб прынесці дабро тутэйшым людзям. Але, як вядома, казаць можна адно, а рабіць зусім іншае”. Якуб Колас. Ноч, калі папараць цвіце.

Пры выразным усведамленні адрознасці ад палякаў і расейцаў мадэрная назва народа — “беларусы” — яшчэ не замацавалася ў масавай свядомасці.

У 19 ст. па ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропе развіваліся нацыянальныя рухі, якія пасля Першай усясветнай вайны прывялі да ўзнікнення некалькіх новых дзяржаў. За беларускіх сялян у другой палове 19 ст. змагаліся расейскія і польскія нацыянальныя агітатары, якія прасоўвалі рэлігійны крытэрыі нацыянальнасці: праваслаўны — рускі, каталік — паляк.

Беларускія агітатары, якія ўключыліся ў барацьбу з запазненнем, апеявалі да культуры і мовы — не польскай і не расейскай, падкрэслівалі яе слаўную гісторыю з часоў Вялікага Княства Літоўскага, калі беларуская мова была адзінай дзяржаўнай.

Спазненне ў развіцці беларускага руху было выклікана некалькімі прычынамі:

- тэрыторыя Беларусі цалкам трапіла пад Расею і, у адрозненне ад

90. Беларусь пасля падзелаў Рэчы Паспалітай цалкам трапіла пад Расею

суседзяў, нацыянальны рух не меў апорных пляцовак-плацдармаў у сумежных дзяржавах, г. зв. культурніцкіх п’емонтаў (90);

- расейскія ўлады не прызнавалі беларусаў асобным народам, а толькі часткай

расейскага і душылі любыя праявы нацыянальнага жыцця;

- у беларускім руху не ўдзельнічалі сацыяльныя вярхі — шляхта і багатае мяшчанства, асіміляваныя ў польскасць ці расейскасць. Беларусы ў 19 ст. належалі

91. Кастусь Каліноўскі

да г. зв. сялянскіх народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы, гэтаксама як славакі, славенцы, летувісы, эстонцы і інш.;

- у беларусаў — поліканфесійнага народа памежжа — не было адзінай нацыянальнай царквы. Да беларускай агітацыі далучаліся толькі паасобныя каталікі і праваслаўныя святары.

Галоўным нацыянальным героем Беларусі найноўшага часу стаў кіраўнік паўстання 1863–1864 гг. Кастусь Каліноўскі (1838–1864 гг.) (91). Урадженец Гарадзеншчыны, мужны і бездакорны змагар, не зламаўся нават перад абліччам смерці, якую прыняў у 26 гадоў. Схоплены праз здраду расейскімі ўладамі і асуджаны на павешанне, Каліноўскі звярнуўся да беларусаў на іх мове знакамітымі “Лістамі з-пад шыбеніцы”.

У час падрыхтоўкі паўстання Кастусь Каліноўскі арганізаваў падпольны друк першай газеты на беларускай мове “Мужыцкая праўда” (92), усе сем нумароў якой палымна заклікалі беларускае сялянства да змагання за

92. Мужыцкая праўда. Нумар 3

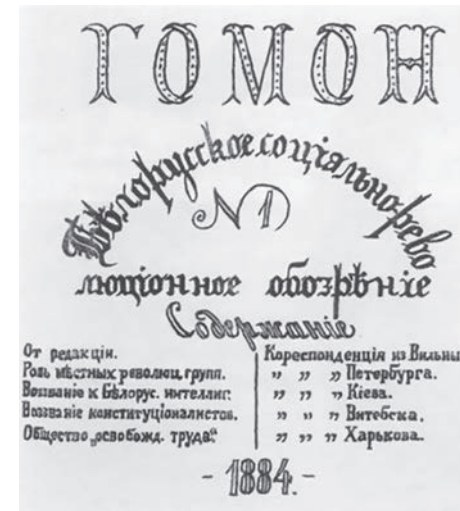
93. Традыцыйныя строі беларусаў паводле Міхася Раманюка

зямлю і волю. Кастусь Каліноўскага шанавалі нават у савецкай Беларусі, а ў 21 ст. ягонае імя стала сімвалам змагання беларусаў за свабоду і дэмакратыю.

* * *

Ад канца 18 — пачатку 19 ст. беларускі фальклор і традыцыйная народная культура сталі аб'ектам вывучэння мясцовай і прыезджай інтэлігенцыі (93). Гэта была першая фаза нацыянальнага руху, якая прывяла паасобныя групы патрыятычнай інтэлігенцыі да высновы, што сяляне ў Беларусі — асобны народ. Акрамя таго, адукаваныя прадстаўнікі шляхты мелі свядомасць, што іх продкі даўней таксама гаварылі і пісалі на гэтай мове.

Цікава, што такія групы ўзніклі незалежна адна ад другой у самых розных месцах у Беларусі і за яе межамі, напрыклад, у сталіцы Расейскай імперыі Санкт-Пецярбургу. Беларускія патрыёты найчасцей групуваліся паводле веравызнання, пры гэтым

94. Часопіс нелегальнага беларускага гуртка ў Пецярбургу. 1884 г.

каталікі ў сваіх колах называлі краіну Літвой (афіцыйна ў імперыі ўжываліся назвы гарадоў Мінск-Літоўскі, Брэст-Літоўскі), а праваслаўныя — Беларуссю (94). Гэтыя дзве плыні нацыянальнага адраджэння доўга не мелі кантактаў між сабой і аб'ядналіся толькі ў 20 ст.

Пераход да другой фазы — нацыянальнай агітацыі ці пераканання

95. Дыялекты беларускай мовы

саміх сялян, што яны з'яўляюцца народам, — зацягнуўся на ўсё 19 ст. Гэтая фаза ў беларускім руху напоўніцу разгарнулася толькі пасля выбуху расейскай рэвалюцыі 1905 г., якая прывяла да пэўнай лібералізацыі ў Расеі, у прыватнасці да дазволу беларускага друку. Не хапіла часу, каб перавесці рух у масавую фазу — беларускія нацыянальныя дзеячы мелі ўсяго дзесяцігоддзе да пачатку Першай усясветнай вайны.

Найноўшая беларуская літаратура ў 19 ст. з-за перарванасці традыцыі кніжнай мовы стваралася фактычна нанова, на падставе жывых народных гаворак (95). Істотнай перашкодай у яе развіцці была забарона беларускага друку ў Расейскай імперыі. Але магутны паток жывой народнай мовы, на якой гаварылі мільёны, прарываўся ў польскамоўныя і расейскамоўныя творы мясцовых літаратараў.

У першай палове 19 ст. з'явілася даволі шмат білінгвальных твораў, найперш вершаў, напісаных польска-беларускай мяшанкай (трасянкай). Беларуская мова ўжывалася найперш у г. зв. нізкіх жанрах (інтэрмедый,

камедый, пародый). Першымі значнымі беларускамоўнымі творамі сталі парадыйна-сатырычныя паэмы “Энеіда навыварат” (напісаная каля 1820-х гадоў) і “Тарас на Парнасе” (сярэдзіна 19 ст.) (96).

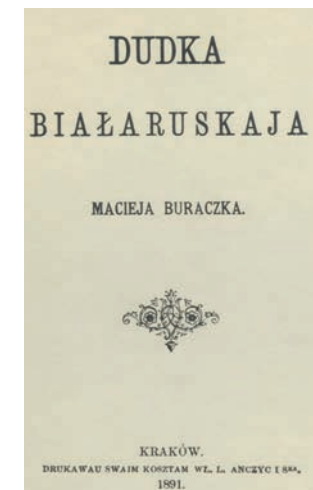
Пачынальнікі новай беларускай літаратуры пісалі на польскай і беларускай мовах, часта змяшчалі свае беларускамоўныя творы ў польскіх выданнях. Важнае значэнне мела публіцыстыка Кастуся Каліноўскага на беларускай мове.

Спектакль-опера “Сялянка” Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча з музыкай Станіслава Манюшкі, хоць забаронены цензурай пасля першай пастаноўкі ў Менску ў 1852 г., аказаўся знакавай падзеяй (97). Галоўны герой у ёй гаварыў і спяваў па-беларуску.

Выхад найноўшай беларускай літаратуры на самастойны шлях абазначылі кнігі Францішка Багушэвіча “Дудка беларуская” (1891 г.) (98) і “Смык беларускі” (1894 г.). Першая была надрукавана ў Кракаве, другая ў Познані, у Беларусь дастаўляліся нелегальна.

96. Паэма “Тарас на Парнасе”. Выданне 1909 г.

98. “Дудка беларуская” Францішка Багушэвіча. Першае выданне, 1891 г.

97. Помнік Вінцэнту Дуніну-Марцінкевічу і Станіславу Манюшку ў Менску (2016 г.)

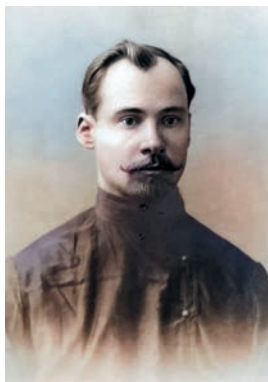
Першая палова 20 ст. Беларуская Народная Рэспубліка і Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка

99. 1907 г. Рэдакцыя “Нашай Нівы” ў Вільні, вуліца Завальная

100. Янка Купала
(Іван Луцэвіч)

101. Якуб Колас
(Канстанцін Міцкевіч)

Беларускі нацыянальны рух паскорыўся пасля расейскай рэвалюцыі 1905 г., калі царскі ўрад зрабіў паслабленні ў нацыянальнай палітыцы. Галоўным цэнтрам руху была Вільня. З’явіліся першыя газеты на беларускай мове — “Наша доля” і “Наша Ніва” (99), якія распачалі нацыянальную агітацыю сярод беларусаў. Беларускія нацыянальныя дзеячы напоўніцу скарысталіся расейскай лібералізацыяй пасля рэвалюцыі 1905 г. і за кароткі час стварылі беларускія газеты і выдавецтвы. Першая газета “Наша доля” выходзіла ўсяго тры месяцы, ад верасня да снежня 1906 г., потым суд яе забараніў, а рэдактару даў год турмы. Але ўжо ў лістападзе 1906 г. пачалося выданне знакамітай “Нашай Нівы”, якая згуртавала вакол сябе найлепшыя кадры нацыянальнай творчай інтэлігенцыі.

З “Нашай Нівы” пачыналі свой шлях у вялікую літаратуру беларускія класікі Янка

102. Будзіцелі беларусаў. Іван і Антон Луцкевічы, Аляксандр Уласаў

Товарищы работники!

Зноу начаўся бой. Не першы і не апошні раз падняўся пролетаріят, каб скинуць ненавістнае правіцельства. Усе трэбуюць аднаго: созыва „Учредительнаго Собранія“ у Пецярбургу, каб на мейсцы старога парадку, создаць свабодны союз свабодных народаў, што жывуць у Расеі. Так само, як Фінляндія, Польша і Кавказ, павінны і мы дабіцца самоупраўлення, автономіі для нашай Беларусі і Літвы. Кожны край, кожны народ толькі тагды можаць усестаронне развівацца, як трэба, калі ён мае поўную свабоду. У нас у Беларусі і у Літве ўсе варункі не такія, як у Расеі: Эканамічныя стасункі, сельская гаспадарка, уся наша історыя і сам наш народ саусім асобныя. Ад веку жывуць у нас беларусы і жыды, полякі, і літоўцы—усе гэтыя народы жылі заўсёгды дружна без усякой сваркі і ненавісці, каторую правіцельства хочэ пасець меж них. Як будзем мець свой сейм у Вільні, у каторы пашлем прадставіцелей, выбраных всеобщим, роуным, прамым і тайным голосаваннем, то у гэтым сеймі ўсе народы Беларусі і Літвы потрэняць згаварыцца, зрабіць так, каб ні

Купала, Максім Багдановіч, Якуб Колас (100, 101), Максім Гарэцкі і многія іншыя. Разгарнулі шматпланавую палітычную і публіцыстычна-асветніцкую дзейнасць знакамітыя беларускія дзеячы Іван і Антон Луцкевічы (102), Вацлаў Ластоўскі і інш.

Газета друкавалася двума шрыфтамі — лацінкай і кірыліцай. З цяжкасцю, пад пераследам расейскіх улад пратрымалася да 1915 г., калі прыпынілася па прычыне вялікага нямецкага наступу на Усходнім фронце. “Наша Ніва” адрадзілася ў 1991 г. у Вільні, у 1996 г. пераехала ў Беларусь і выходзіць да сённяшняга дня ўжо як інтэрнэт-выданне.

Першае легальнае выдавецтва “Загляне сонца і ў наша ваконца” актыўна працавала ў Санкт-Пецярбургу ад траўня 1906 г. Да пачатку Першай усясветнай вайны выдрукавала больш за сто тысяч асобнікаў кніг беларускіх аўтараў.

У 1902 г. узнікла першая нацыянальная палітычная партыя Беларуская рэвалюцыйная грамада (праз некалькі гадоў стала называцца Беларуская сацыялістычная грамада) (103). Да беларускага руху

103. Улётка Беларускай сацыялістычнай грамады, паміж 1905–1907 гг.

105. Нямецкая акупацыя Беларусі ў 1915–1918 гг.

далучыліся ці сімпатызавалі яму буйныя землеўласнікі і прадпрыемальнікі, такія як Раман Скірмунт, Эдвард Вайніловіч, Альбрэхт Радзівіл, Магдалена Радзівіл (з Завішаў).

У першае паўтарадзсяцігоддзе 20 ст. паступова пашыралася школьніцтва, але амаль выключна расейскае: ствараліся земскія школы, расейцы адкрылі ў Беларусі пяць настаўніцкіх семінары і тры інстытуты: Віцебскі, Магілёўскі і Менскі.

Невялікія беларускія школы дзейнічалі нелегальна. Іх арганізатарамі і настаўнікамі была маладая нацыянальная інтэлігенцыя, якая ўсведамляла сваю місію нацыянальнага абуджэння. Знакамітыя літаратары, такія як Карусь Каганец, Цётка (Алаіза Пашкевіч), Якуб Колас, Вацлаў Ластоўскі (104) і інш., стваралі навучальную літаратуру для дзяцей. Узніклі педагогічныя таварыствы і пісаліся тэарэтычна-метадалагічныя працы па педагогіцы.

Падчас Першай усясветнай вайны пасля заняцця немцамі заходняй часткі Беларусі

ў 1915 г. (лінія фронту затрымалася за 100 км на захад ад Менска) (105) у зоне нямецкай акупацыі ўпершыню ў найноўшай гісторыі з'явілася масавае беларускае школьніцтва.

Немцы не дапамагалі, але і не перашкаджалі нацыянальна-асветніцкай працы, чым напоўніцу скарысталіся беларускія дзеячы. Паказальныя ў тым плане жыццё і плён Алаізы Пашкевіч (літаратурны псеўданім Цётка) (106). Паходзіла з дробнашляхецкай сям'і, прысвяціла жыццё беларускай асветніцкай дзейнасці: пісала літара-

104. Вацлаў Ластоўскі

106. Алаіза Пашкевіч

турныя творы, стварала перыядычныя выданні і арганізавала школьніцтва. Памерла ад тыфу ў 1916 г., дапамагаючы хворым у шпіталі.

Палітычнае жыццё ў Беларусі завярвала пасля звяржэння расейскага царызму Лютаўскай

рэвалюцыяй 1917 г. (107). На выбарах ва Усера-сійскі ўстаноўчы сход у беларускіх губернях, як і агулам па ўсёй былой імперыі, перамагла партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў), якая дэкларавала дэмакратычныя рэформы і пабудову сацыялізму найперш у сельскай гаспадарцы. Аднак іншая партыя, называная бальшавіцкай, а ад пачатку 1918 г. — камуністычнай, правяла ўзброены захоп улады 25 кастрычніка (7 лістапада) 1917 г. і разганяла Устаноўчы сход, распачаўшы такім чынам грамадзянскую вайну.

У Беларусі бальшавікі, якія мелі моцныя ўплывы сярод салдат блізкага Заходняга фронту, таксама захапілі ўладу з дапамогай зброянай сілы. Яны ноччу з 30 на 31 снежня (17–18 снежня па старым стылі) 1917 г. разганялі Усебеларускі з'езд (108), сабраны дзеля самавызначэння Беларусі. Аднак з'езд паспеў абраць Раду, якая перайшла ў падполле і давала справу да абвешчання незалежнасці Беларусі.

У лютым 1918 г. нямецкія войскі працягнулі наступ у Беларусі, амаль не

107. Мінск 1917 г. Мітынг на плошчы каля вакзала

108. Мінскі тэатр – месца правядзення Усебеларускага з'езда

109. Урад Беларускай Народнай Рэспублікі

сустрэкаючы супраціву, бо расейскай арміі ўжо не існавала. Немцы занялі Менскую, частку Віцебскай і Магілёўскай губерняў да лініі Орша — Магілёў — Гомель. Савецкая Расея падпісала 3 сакавіка 1918 г. Берасцейскі мір, па якім Германіі і Аўстра-Венгрыі аддавалася вялікая частка

Беларусі на захад ад лініі Дзвінск — Свяцянны — Ліда — Пружаны. Прэтэнзіі на гэтыя землі выказвалі таксама Польшча і Летува.

У такіх умовах дзеячы нацыянальнага руху

25 сакавіка 1918 г. абвясцілі стварэнне незалежнай нацыянальнай дзяржавы — Беларускай Народнай Рэспублікі (109).

БНР ці БССР?

Дэкларацыя незалежнай дзяржавы — Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) — ацэнена даследчыкамі як акт нараджэння беларускай нацыі. БНР прыняла сваім гербам старажытную “Пагоню” (герб Вялікага Княства Літоўскага ад 13 ст.) (110), а дзяржаўным сцягам — бела-чырвона-белы, які яшчэ ў 1917 г. стаў сімвалам практычна ўсіх беларускіх арганізацый як у самой Беларусі, так і ў расейскай арміі і флоте на ўсіх франтах Першай усясветнай вайны (111). Выбар для нацыянальнага сцяга менавіта белага і чырвонага колераў даследчыкі тлумачаць старадаўняй традыцыяй выкарыстання іх у народных строях. Па словах спецыяліста-гісторыка, гэтыя колеры “ляглі ў душу беларуса”.

Аднак, у адрозненне ад палякаў і летуісаў, беларусам, гэтаксама як і ўкраінцам, не ўдалося абараніць сваю дзяржаву, хоць за незалежнасць ваявала толькі добраахвотнікаў каля 20 тыс. У гісторыю ўвайшоў Слуцкі збройны чын лістапада — снежня 1920 г. Слуцкая брыгада ў складзе двух палкоў (112), створаных пераважна з мясцовых сялян, пад сцягамі БНР паспяхова адбівала наступ чырвоных войскаў, пакуль не скончыліся амуніцыя і рыштунак.

Неспрыяльнымі былі знешнія абставіны, бо краіны Антанты (Францыя і Вялікабрытанія), пераможцы ў вайне, падтрымлівалі дэкларацыі незалежнасці новых дзяржаў, але не ўсім аказвалі рэальную дапамогу (113). Расейскія бальшавікі былі гатовы “адпусціць” невялікія балтыйскія краіны, але нізавошта не згаджаліся страціць кантроль над Украінай і Беларуссю (як і кіраўнікі сённяшняй Расеі). Польшча дбала пра свае інтарэсы і планавала паланізаваць занятая ёй беларускія і ўкраінскія землі.

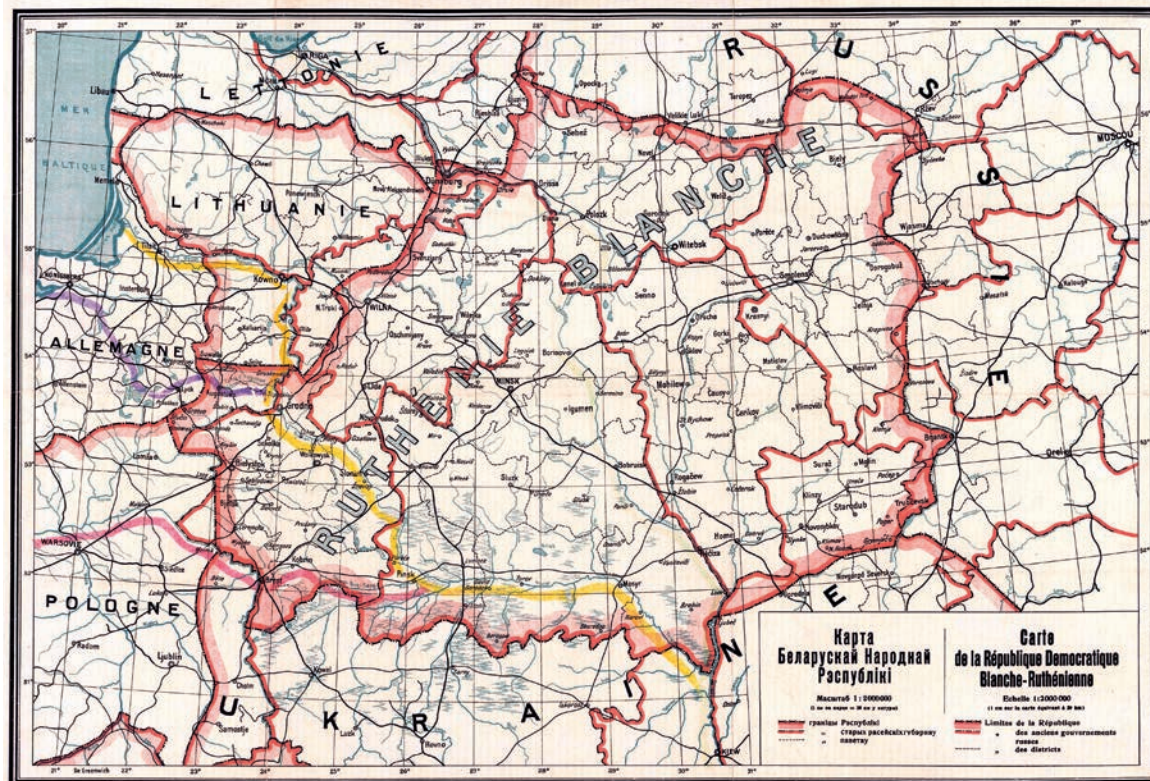
110. Герб Беларускай Народнай Рэспублікі

111. Сцяг Вайскова-дыпламатычнай місіі БНР

112. Сцяг палка слугіх паўстанцаў

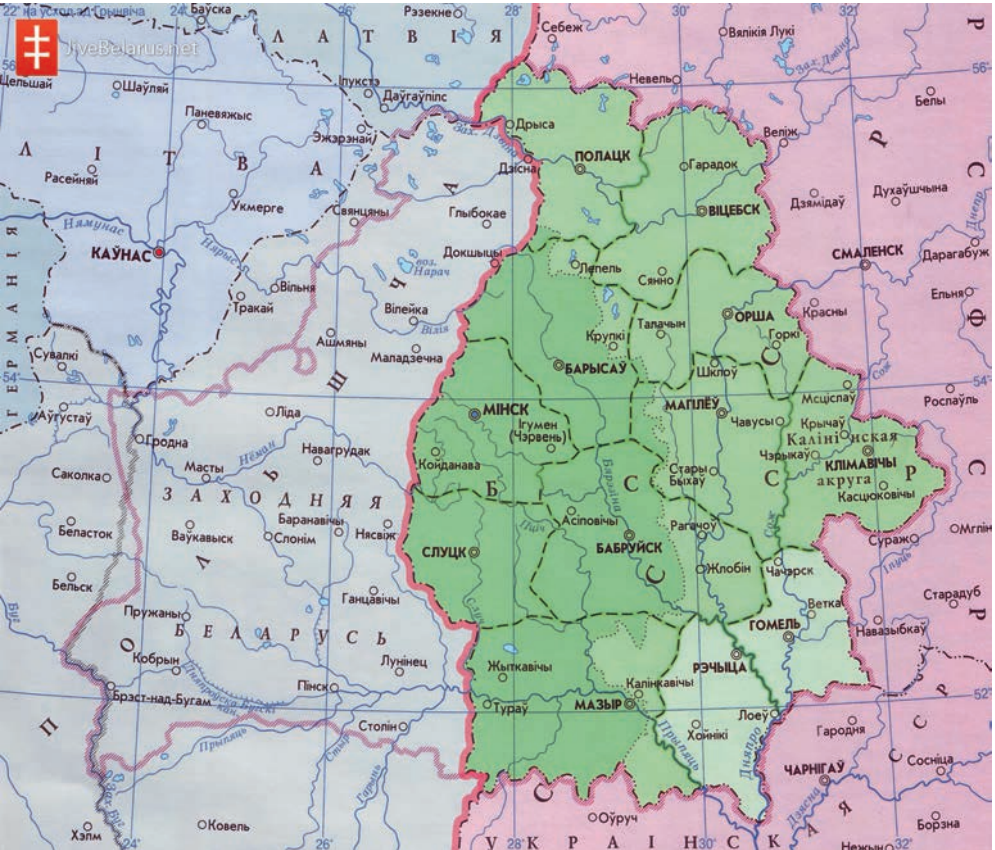

113. Беларускай Народная Рэспубліка

Расейскія бальшавікі не збіраліся дазваляць беларусам нават аўтаномію, не тое што ўласную дзяржаву. На тэрыторыі Смаленскай, усходніх частак Віцебскай і Магілёўскай губерняў у красавіку 1918 г. яны ўтварылі Заходнюю вобласць — адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку РСФСР.

Аднак дзеля процівагі БНР бальшавіцкі ўрад быў вымушаны пайсці

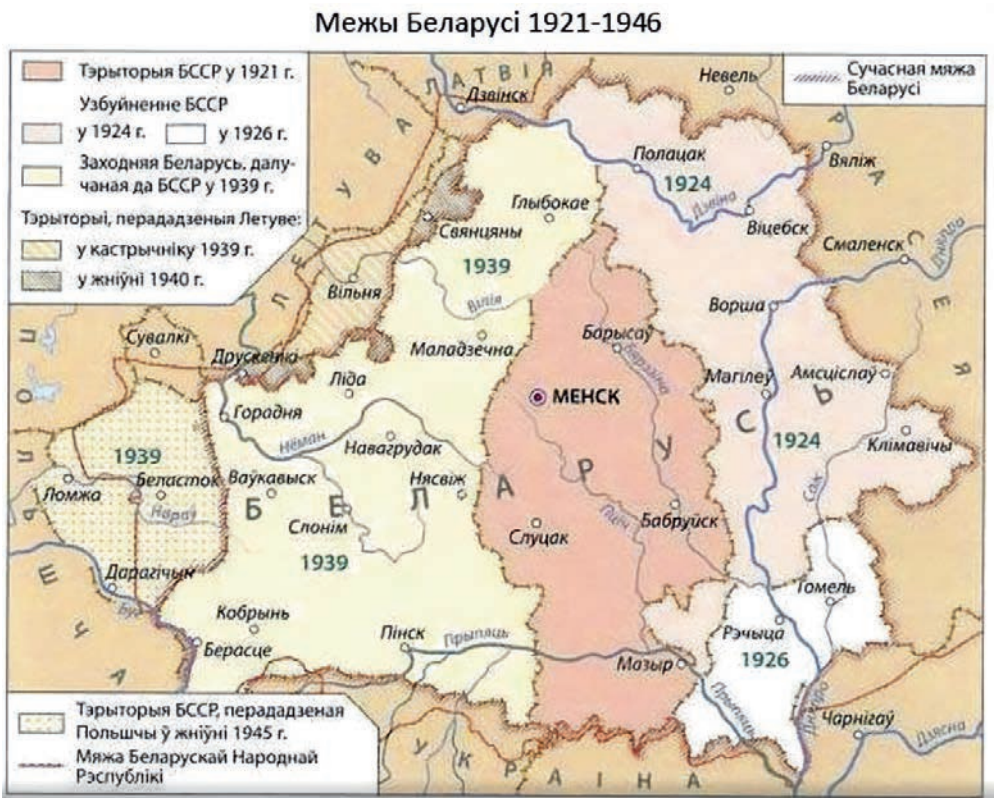
на стварэнне Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (1 студзеня 1919 г. у Смаленску). Пры гэтым бальшавікі разглядалі БССР як буферную дзяржаву, каб пры неабходнасці тэрытарыяльных саступак Польшчы не аддаваць непасрэдна землі савецкай Расеі. Фактычна гэта была псеўдадзяржава, не меўшая драбіны незалежнасці, бо ўсё вырашалася ў Маскве.

114. Падзел Беларусі паводле Рыжскага міру 18.03.1921 г.

У 1919–1920 гг. савецкая Расея прайграла вайну з Польшчай. Калі на мірных перамовах у Рызе большавікі і палякі дзялілі між сабой беларускія землі, то прадстаўнікоў БССР туды нават не запра-сілі. Да Польшчы паводле Рыжскага міру 18 сакавіка 1921 г. адышлі тэрыторыі

сучасных Берасцейскай, Гарадзенскай, часткі Менскай, Віцебскай абласцей і Пад-ляшскага ваяводства сучаснай Польшчы. Мяжа прайшла ў паўсотні кіламетраў на захад ад Менска (114).
Спачатку для БССР была выдзелена адно-значная частка беларускай этнічнай тэрыторыі з Менскам і ваколіцай. Класік беларускай літаратуры Янка Купала адрэа-гаваў вершаваным радком: “Далі шэсць паве-таў, дзякуй і за гэта”. Пазней, у 1924

115. Узбуйненне тэрыторыі БССР

і 1926 гадах, па рашэнні маскоўскага кіраўніцтва былі праведзены два ўзбуйненні БССР — далучаны часткі Віцебскай, Смаленскай і Гомельскай губерняў (115) (пры гэтым мясцовыя камуністы выступалі супраць).
Заходняя Беларусь заставалася ў складзе Польшчы да пачатку Другой усясветнай вайны. Бе-ларуская супольнасць у польскай дзяржаве агулам налічвала каля

2 мільёнаў чалавек. Улады Польскай Рэспублікі праводзілі палітыку асіміляцыі беларусаў і траквалі гэта як далучэнне іх да вышэйшай польскай культуры. Пад прыкрыццём лозунга процідзеяння камунізму ліквідаваліся беларускія школы, грамадскія і палітычныя арганізацыі, кідаліся ў турму актывісты.
У пачатку Другой усясветнай вайны, калі Польшча адчайна

БЕЛАРУСКАЯ ССР, ПАЛІТЫКА – АДМІНІСТРАЦЫЙНАЯ КАРТА. 1940 г.

116. Тэрыторыя БССР у 1940 г.

баранілася ад гітлераўскай Германіі, Чырвоная армія 17 верасня 1939 г. па загаду Сталіна напала на Польшчу з усходу і далучыла Заходнюю Беларусь да БССР. Літаральна праз месяц значную яе частку разам з цэнтрам беларускага руху Вільняй Сталін аддаў Летуве. Але агулам тэрыторыя БССР павялічылася

з 126,3 тис. км² да 223 тис. км²,
а насьельніцтва з 5,6 млн. да 10,3 млн.
чалавек **(116)**.

Пасля Другой усясветнай вайны Беласток з ваколіцай, у тым ліку частку Белавежскай пушчы, маскоўскае кіраўніцтва перадало Польшчы (117).

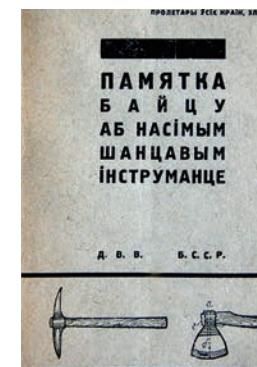
АДМІНІСТРАЦЫЙНА-ТЭРЫТАРЫЯЛЬНЫ ПАДЗЕЛ БЕЛАРУСІ. 1945 г.

117. Тэрыторыя БССР у 1945 г.

* * *

У БССР некалькі гадоў паміж 1924 і 1929-м камуністычныя ўлады спрыялі развіццю беларускай культуры праз г. зв. палітыку беларусізацыі. У шырокі публічны зварот уводзілася беларуская мова (ад навукова-тэхнічнай дакументацыі да вайсковых статутаў) (118, 119), у адміністрацыю прызначаліся мясцовыя

118. Вайсковая інструкцыя па-беларуску

119. Тэхнічны дапаможнік па-беларуску

120. Сябры літаратурнай суполкі “Узвышша”. У 1-м радзе злева направа: Язэп Пушча, Адам Бабарэка, Уладзімір Дубоўка, Кузьма Чорны, Кандрат Крапіва; у 2-м радзе: Максім Лужанін, Сяргей Дарожны, Антон Адамовіч, Тодар Кляшторны, Змітрок Бядуля, Уладзімір Жылка, Васіль Шашалевіч, Пятро Глебка. Менск, 1928 г.

кадры (г. зв. палітыка карэнізацыі). Разбудоўваўся Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, заснавана Нацыянальная акадэмія навук. На беларускую мову перайшло 80% школ, яна стала абавязковым прадметам ва ўсіх навучальных установах.

За кароткі час праз масавы прыток маладой інтэлігенцыі, пераважна вясковага паходжання, адбыўся сапраўдны культурны выбух. Найбольш заўважны ён быў у літаратуры. Побач з прызнанымі класікамі Янкам Купалам і Якубам Коласам плённа працавалі маладзейшыя. Літаратурнае жыццё бурліла, пісьменнікі і паэты

шукалі новыя літаратурныя формы і прыёмы, гарача дыскусавалі, стваралі творчыя аб’яднанні. Найбольш галоснымі сярод іх былі “Маладняк” і “Узвышша” (120).

Вярнуліся з эміграцыі, каб прыняць удзел у нацыянальным будаўніцтве, вядомыя беларускія дзеячы: Вацлаў Ластоўскі, Аляксандр Цвікевіч, Палута Бадунова, Язэп Мамонька і інш., якія паверылі ў добрыя намеры бальшавікоў. Неўзабаве яны дорага за тое заплацілі, большасць — уласным жыццём.

Ад 1930 г. палітыка бальшавікоў кардынальна змянілася ў бок

121. Беларускія літаратары, расстраляныя 29-30.10.1937 г.

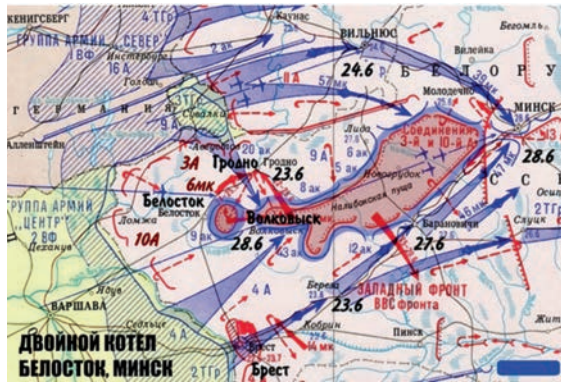
русіфікацыі. Пачаўся пераслед нацыянальнай інтэлігенцыі — г. зв. нацдэмаў (нацыянальных дэмакратаў), спачатку праз суды і высылкі, а ад 1937 г. праз расстрэлы і вялікія турэмныя тэрміны. Агульная колькасць рэпрэсаваных беларусаў застаецца невядомай, бо архівы савецкай тайнай паліцыі да гэтага часу зачыненыя.

Па падліках спецыялістаў-гісторыкаў, ад рэпрэсіў камуністычнай улады пацярпелі каля 1 мільёна 400 тысяч грамадзян Беларусі. Да смяротнага пакарання праз расстрэл

паміж 1917 і 1953 гадамі былі асуджаны 358 686 чалавек. Пасля смерці Сталіна большасць пацярпелых была рэабілітавана самой уладай.

У Беларусі штогод 30 кастрычніка грамадскасць адзначае жалобай “Чорную ноч” ці “Ноч расстраляных паэтаў” (121). У 1937 г. ноччу з 29 на 30 кастрычніка ў сутарэннях турмы ў цэнтры Менска — г. зв. амерыканкі (да сёння турма КДБ) — былі расстраляны больш за 100 беларускіх інтэлектуалаў, у тым ліку 22 літаратары.

122. Пачатак нямецка-савецкай вайны, чэрвень 1941 г.

123. Канец чэрвеня 1941 г. Немцы ў Менску

124. Беларусь пад нямецкай акупацыяй 1941–1944 гг.

У ходзе прымусовай калектывізацыі была ліквідавана больш заможная частка беларускага сялянства — расстраляна або вывезена на Поўнач і ў Сібір. Скасаванне прыватнай уласнасці на зямлю падарвала аснову сялянства як самастойнага грамадскага саслоўя і прыспешыла яго дэградацыю.

Праз палітыку русіфікацыі краіны рэпрэсіі закранулі беларускую мову. У 1933 г. была праведзена рэформа беларускага правапісу з мэтай ягонага набліжэння да расейскага. Афiцыйна ўводзіліся некалькі дзясяткаў фанетычных і марфалагічных асаблівасцей расейскай мовы, не прысутных раней у беларускай. Русіфікавалася таксама беларуская лексіка, у тым ліку ўласныя імёны і тапонімы.

Сталіца Беларусі Менск 29 ліпеня 1939 г. адмысловай пастановай была перайменавана ў Мінск.

У пачатку нямецка-савецкай вайны 1941–1945 гг. выявілася

бяздарнасць сталінскага рэжыму і слабасць Чырвонай арміі. Нямецкія войскі занялі ўсю тэрыторыю Беларусі за месяц (122). У Менск (каля 400 км ад мяжы) немцы ўвайшлі ўжо 28 чэрвеня, на шосты дзень ад пачатку вайны (123).

Пад акупацыяй апынулася каля 8 мільёнаў чалавек (124). Эвакуацыю паспелі правесці толькі часткова ва ўсходніх раёнах краіны. Вывезеныя музейныя каштоўнасці пасля перамогі ў вайне не былі вернуты ў Беларусь. У выніку ў расейскіх правінцыйных музеях можна ўбачыць больш кніжак Скарыны ці слупкіх паясоў, чым у самой Беларусі. Загубілася недзе ў Расеі найвялікшая беларуская святыня — знамяці крыж Афрасінні Полацкай, вывезены ў эвакуацыю з Магілёва ў ліпені 1941 г.

Беларускае сялянства прыняло нямецкую акупацыю насцярожана, было вымушанае плаціць падаткі, утрымліваць акупацыйную адміністрацыю. Ад 1942 г. пачаўся масавы вывоз моладзі на прымусовыя працы ў Германію. Акупацыйны рэжым пераўтварыўся ў тэрор супраць мірнага насельніцтва пасля актывізацыі

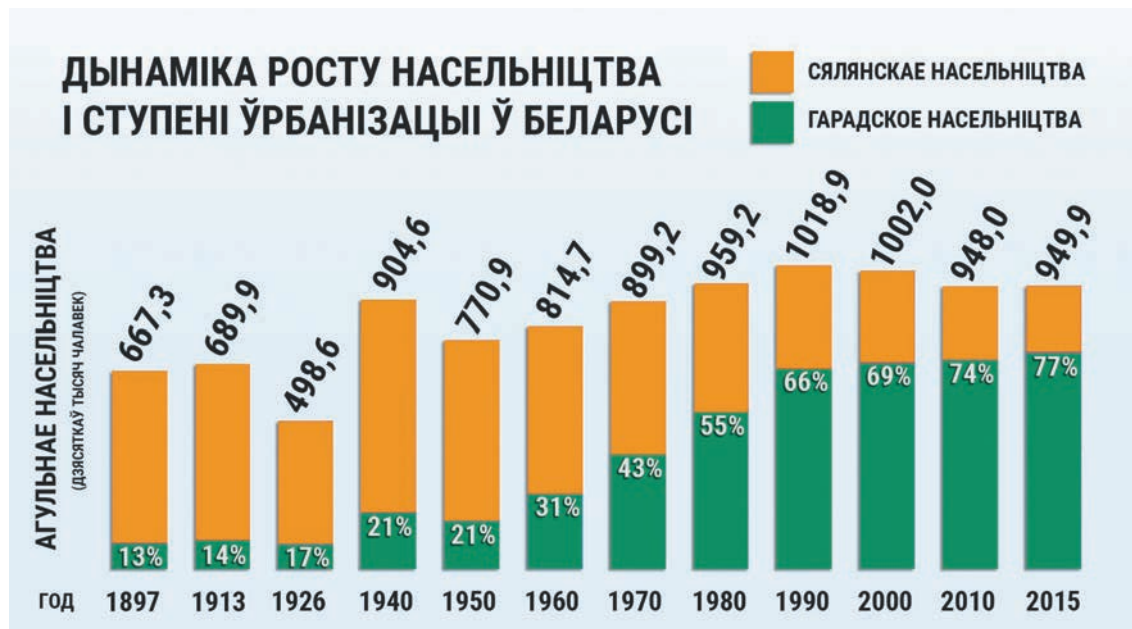
125. У акупаваным Менску. 1941–1944 гг.

126. Нямецкія карнікі паляць беларускую вёску

савецкай партызанкі, кіраванай з Масквы. На кожны напад ці дыверсію партызанаў немцы адказвалі спаленнем бліжніх вёсак, расстрэлам закладнікаў ці вынішчэннем жыхароў (125, 126).

Партызаны карміліся коштам сялянства і займаліся рэквізіцыяй прадуктаў, адзення

132. Дынаміка росту насельніцтва Беларусі

жыццёвыя патрэбы насельніцтва. Дэфіцыт тавараў і паслуг (жылля, адзення, прадуктаў харчавання і інш.) стаў адметнай рысай савецкага сацыялізму.

Індустрыялізацыя разбурыла шматвекавую апору нацыі — беларускае сялянства. Моцны ўдар па сялянству як класу быў нанесены ліквідацыяй прыватнай уласнасці на зямлю праз калектывізацыю. Традыцыйная культура, сістэма маральна-духоўных каштоўнасцей, якая тысячагоддзямі трымалася на прывязанасці да “сваёй зямлі”, пачала разбурацца. Сялян загнані ў калгасы і забралі пашпарты, каб прымацаваць да месца жыхарства

(вельмі падобна да запрыгоньвання ў канцы Сярэднявечча). Адзіным легальным спосабам уцёкаў ад калгаснага жабрацтва была вярбоўка ў горад на завод. Здольная да навукі моладзь вырывалася з вёскі праз паступленне ў вышэйшыя і сярэднія навучальныя ўстановы.

Індустрыялізацыя выклікала хуткі рост гарадоў і масавую міграцыю ў іх вясковага насельніцтва (132). Здаралася, на адбудаваўшы пасля ваеннай разрухі і навастанавлены прадпрыемствы ў гарадах прывозіліся цэлыя працоўныя калектывы з Расеі. Найчасцей іх кіравалі ў Заходнюю Беларусь, бо яе жыхары лічыліся ненадзейнымі як далучаныя да савецкай краіны

133. Дэмаграфія Беларусі на 2020 г.

толькі ў 1939-м, а фактычна ў 1944 г.

Русіфікаваныя гарады сталі “асіміляцыйнымі катламі”, у якіх беларускія сяляне “пераплаўляліся” ў рускамоўнае насельніцтва. Урбанізацыя перамагла за дзесяцігоддзе між 1970 і 1980 гадамі — тады колькасць гараджан перавысіла колькасць вяскоўцаў (у 2020 г. у гарадах жыло больш за 77,6% насельніцтва краіны (133).

Разам з тым індустрыялізацыя прывяла да агульнага паляпшэння матэрыяльнага становішча грамадзян, і ў гэтым адна з прычын адсутнасці масавага супраціву русіфікацыі. Мірнае жыццё, паступовае паляпшэнне дабрабыту прывялі да хуткага дэмаграфічнага росту.

Вышэйшая працоўная дысцыпліна беларусаў у параўнанні з расейскімі рэгіёнамі і адносна добрая інфраструктура сталі прычынай канцэнтрацыі ў рэспубліцы прамысловасці агульнасаюзнага значэння. Беларусь стварыла найлепшую ў СССР сістэму падрыхтоўкі рабочых кадраў высокай кваліфікацыі (праз сетку ПТВ —

134. Менскі трактарны завод. 60-я гады 20 ст.

135. Навінкі МТЗ на выставе ў Гановеры. 2019 г.

136. Сядзельны цягач МАЗ 5440М9. 2021 г.

прафесійна-тэхнічных вучэльняў).

Найбольш работнікаў было занята ў машынабудаванні, металаапрацоўцы і лёгкай прамысловасці. У 1946–1948 гг. быў збудаваны Менскі трактарны завод (МТЗ) (134), які сёння ўва-

137. Белаз і Камаз.

138. Электрасамазвал БЕЛАЗ-7558Е. 2021 г.

ходзіць у дзясятку найбуйнейшых у свеце вытворцаў трактароў (135). Ад 1947 г. пачаў выпуск прадукцыі Менскі аўтамабільны завод, які акрамя грузавікоў выпускае аўтобусы і тралейбусы (136). З 1950 г. дзейнічае Беларускі аўтамабільны завод (БелАЗ) — сёння адзін з найбуйнейшых у свеце вытворцаў кар’ерных самазвалаў вялікай і асабліва вялікай грузапад’ёмнасці (137, 138).

139. Беларуськалій

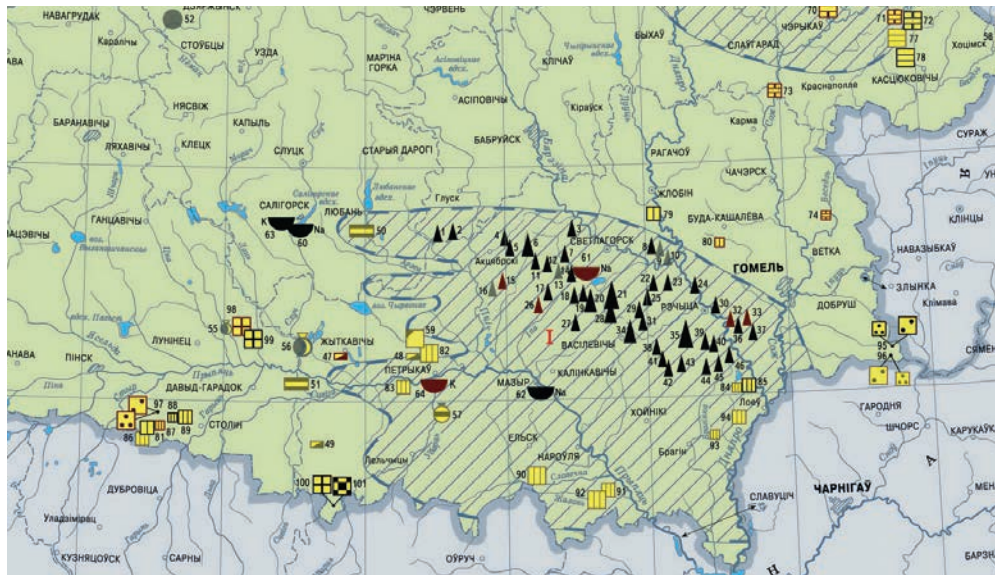
У пасляваеннай БССР самымі высокімі тэмпамі развіваліся хімічная і нафтахімічная прамысловасці. Прадпрыемства па вырабу калійных угнаенняў і харчовай солі “Беларуськалій”, заснаванае ў 1963 г., стварыла вакол сябе цэлы горад — Салігорск. Сёння “Беларуськалій” належыць да найбуйнейшых у свеце вытворцаў калійных мінеральных угнаенняў (139).

Два буйныя нафтаперапрацоўчыя заводы ў Полацку (1963 г.) і Мазыры

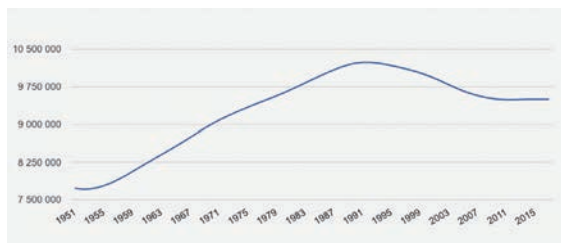

140. Наваполацкі нафтаперапрацоўчы завод

(1975 г.), ад таго часу і да сёння разлічаны на перапрацоўку расейскай нафты. Пасля мадэрнізацыі ў пачатку 21 ст. яны больш за 70% прадукцыі экспартуюць у краіны Еўра-

141. Радовішчы нафты на Палессі

142. Дэмаграфія Беларусі ў 1951–2015 гг.

саюза (140). Ад сярэдзіны 60-х гадоў 20 ст. пачала здабывацца ўласная беларуская нафта на Палессі пад Рэчыцай (141).

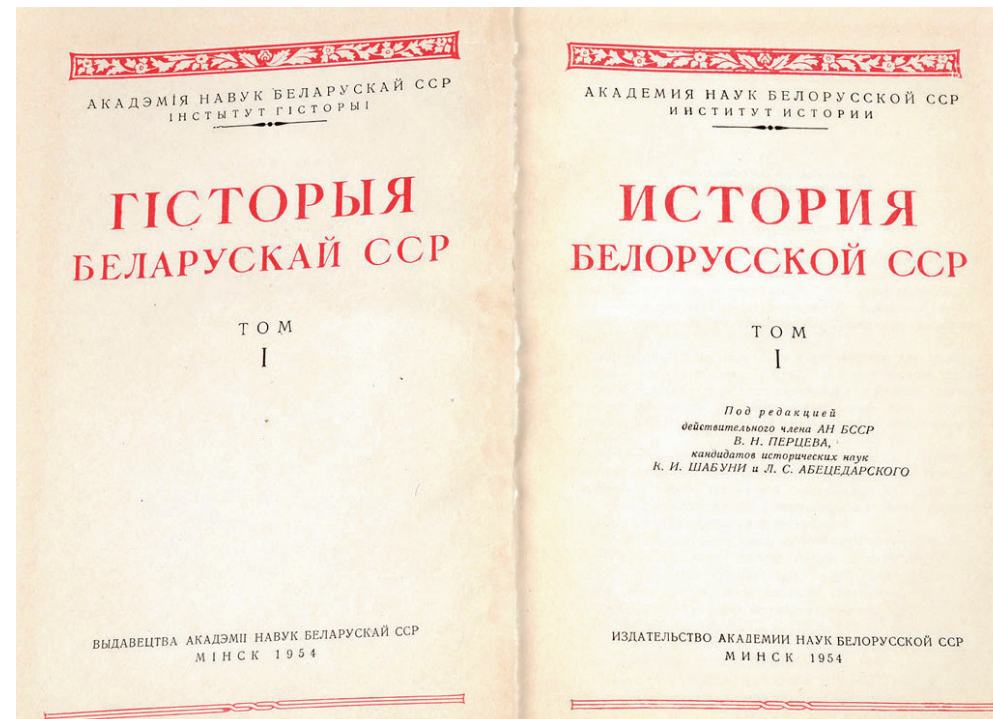
У 1970-я гады кіраўніцтва БССР фарсіравала разбудову Менска, штучна стварыўшы з яго мегаполіс з насельніцтвам пад паўтара мільёна чалавек. Сюды сцягваліся навуковыя кадры і інтэлігенцыя, аслабляючы правінцыю. Шмат выдатных навукоўцаў і спецыялістаў перабіралася ў Маскву.

Пасля вайны ў БССР адбываўся даволі хуткі дэмаграфічны рост, колькасць насельніцтва на працягу трох дзесяцігоддзяў павялічылася больш чым на 2,2 мільёны (з 8,054 млн. чал. у 1959 г. да 10,3 млн. чал. у 1991 г.)

Ад 1993 г. пачалася дэпапуляцыя. Паводле даных на 1 студзеня 2021 г. у краіне жыло 9 349 645 чалавек, г. зн. беларусаў стала на мільён менш (142).

* * *

Беларуская культура ў БССР знаходзілася пад пільным кантролем органаў камуністычнай партыі і спецслужбаў.

143. Прарасейская гісторыя БССР

Мэтай было ўтрыманне яе на ўзроўні фальклору і стрымліванне развіцця г. зв. высокай культуры. Эфектыўнай формай кіравання інтэлігенцыяй сталі г. зв. творчыя саюзы пісьменнікаў, музыкантаў, архітэктараў і інш.

Па ўсіх установах, арганізацыях, прадпрыемствах дзейнічала шырокая сетка агентаў і інфарматараў тайнай паліцыі — Камітэта дзяржаўнай бяспекі, якія адсочвалі “нядобра-на-

дзейных”. Агенты ўводзіліся і ў нешматлікія нефармальныя суполкі нацыянальнай інтэлігенцыі, якія спрабавалі працягваць нацыянальную культурніцкую традыцыю. У адпаведны момант праводзіліся кропкавыя рэпрэсіі.

Гістарычная навука трактавалася як частка камуністычнай ідэалогіі і наўпрост кіравалася ідэалагічным аддзелам галоўнага партыйнага органа. Беларусы вучылі гісторыі іх краіны ў маскоўскай інтэрпрэтацыі, менавіта з пункту гледжання краіны-захопніка. Ва ўсіх падручніках па гісторыі праводзілася галоўная тэза пра адвечнае імкненне беларусаў да ўз’яднання з Расеяй (143). Беларуская дзяржаўнасць выводзілася ад моманту дэкларацыі БССР.

144. Ларыса і Янка Геніюшы з сынам Юркам

Полацкае княства прадстаўлялася як частка адзінай старажытнарускай дзяржавы, Вялікае Княства Літоўскае аб'яўлялася дзяржавай летувіскіх феодалаў, якія захапілі Беларусь у сярэдзіне 13 ст.

Існавала негалосная забарона на вывучэнне многіх тэм і цэлых перыядаў айчыннай гісторыі, напрыклад, палітычнай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, гісторыі беларускай шляхты, Беларускай Народнай Рэспублікі і беларускай эміграцыі.

Беларуская паваенная эміграцыя, даволі шматлікая ў Заходняй Еўропе і ЗША, была цалкам адсечана ад кантактаў з краінай і не мела ўплыву на яе жыццё. Унікальным быў выпадак з сям'ёй эмігрантаў Янкі і Ларысы Геніюшаў, якіх савецкая тайная паліцыя ў 1948 г. сілай вывезла з Чэхаславакіі

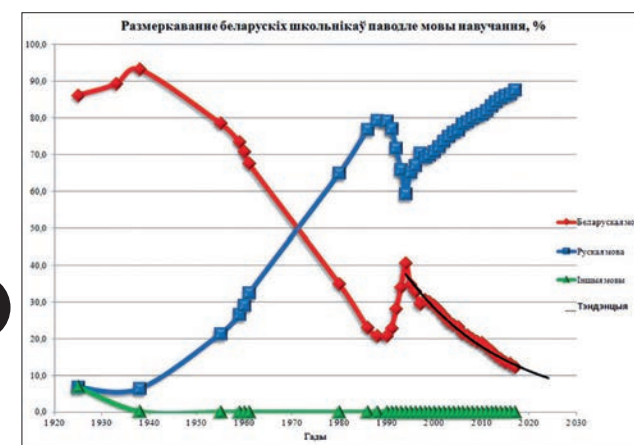
і прысудзіла 25 гадоў зняволення (144). Ларыса Геніюш (1910–1983 гг.) — таленавітая паэтка, адбыўшы восем гадоў канцлагеру, пасля смерці Сталіна вярнулася на радзіму, жыла ў Зэльве пад пільным наглядом уладаў да канца жыцця. Не прыняла савецкага грамадзянства, нягледзячы на ўгаворы як ворагаў, так і сяброў. Працягвала сваю творчасць і на многія гады стала ўзорам для беларускай патрыятычнай інтэлігенцыі — промнем святла ў савецкай цемры (145).

145. Група беларускай творчай інтэлігенцыі: Леанід Шчамялёў, Яўген Кулік, Алесь Марачкін, Міхась Ткачоў, Уладзімір Караткевіч, Міхась Чарняўскі ды інш. 1981 год.

У БССР камуністычныя ўлады праводзілі сістэмную палітыку дыскрымінацыі беларускай мовы з мэтай замены яе на расейскую ва ўсіх сферах грамадскага і прыватнага жыцця. Паслядоўна ліквідавалася беларускамоўная адукацыя.

Ужо пад канец 60-х гадоў 20 ст. у беларускіх гарадах не засталася ніводнай беларускамоўнай школы (146).

146. Мова навучання ў беларускіх школах у 1920–2020 гг.

Вышэйшыя вучэльні былі пераведзены на расейскую яшчэ раней. Выпускнікі вясковых беларускіх школ не маглі атрымаць вышэйшую адукацыю па-беларуску і былі вымушаны пераходзіць на расейскую.

У сялянскай краіне, народ якой стварыў багатую сельскагаспадарчую лексіку, справаводства ў сельскай гаспадарцы было пераведзена на расейскую мову. Раённыя газеты яшчэ выдаваліся шмат дзе па-беларуску, але абласныя і агульнакраёвая “Сельская газета” — толькі па-расейску.

У кінафільмах, знятых на студыі “Беларусьфільм”, беларускія сяляне гаварылі па-расейску, нават творы класікаў беларускай літаратуры экранізаваліся выключна на расейскай мове. За кінапрадукцыяй камуністычныя ідэалагі сачылі асабліва пільна, бо кіно было найбольш масавым і таму ўплывовым відам мастацтва.

У масавую свядомасць укараняўся стэрэатып пра лексічную беднасць, нераспрацаванасць, ніжэйшасць беларускай мовы ў параўнанні з расейскай. Беларуская мова ў БССР стала мар-

147. Расейская мова ў постсавецкіх краінах

керам неадукаванага вяскоўца-калгасніка. У гарадскіх школах яна ўключалася ў навучальную праграму, але ад урокаў мовы можна было вызваліцца праз заяву бацькоў школьніка. У якасці матывацыі прыводзілася паходжанне з-за межы Беларусі, асабліва ў сем'ях вайскоўцаў, або проста “па стану здароўя”.

Для русіфікацыі выкарыстоўвалася разбудаваная інфармацыйная структура з выкарыстаннем новых тэхналогій 20 ст.: радыё, тэлебачанне, масавая расейскамоўная прэса, кнігадрук (праваднае радыё было даведзена да кожнага вясковага дома і да кожнай гарадской кватэры) (147).

* * *

Беларускія пісьменнікі, мастакі і музыканты нават пад татальным ідэалагічным кантролем здолелі ствараць высокамастацкія творы. Да 1956 г. дажыў класік беларускай літаратуры Якуб Колас, які да апошніх дзён жыцця змагаўся за беларускую мову. Сусветную вядомасць здабыў пісьменнік-франтавік Васіль Быкаў (148), з твораў якога некалькі пакаленняў беларусаў і замежных чытачоў даведваліся пра вайну, моцна адрозную ад афіцыйнай прапаганды. Шэдэўральныя паэтычныя творы стварылі Ніл Гілевіч, Генадзь Бураўкін, Рыгор Барадулін (149), плённа працавалі маладзейшыя Алесь Разанаў, Уладзімір Някляеў і многія інш.

Прарываліся праз жорсткую цензуру і даходзілі да чытачоў гістарычна-патрыястычныя творы Уладзіміра Караткевіча (150). Шмат гадоў хадзіла па руках у рукапісах сатырычная паэма “Сказ пра Лысуо гару”, у аўтарстве якой ужо ў час незалежнасці прызналіся народны паэт Беларусі Ніл Гілевіч і Мікола Аўрамчык.

148. Васіль Быкаў

149. Рыгор Барадулін

150. Уладзімір Караткевіч

151. Ансамбль “Песняры”

Нечаканым для саміх беларусаў стаў феерычны поспех музычна-песеннага ансамбля “Песняры” пад кіраўніцтвам Уладзіміра Мулявіна, які вывеў беларускую народную песню на святовыя канцэртныя пляцоўкі (151). Праз канцэрты “Песняроў” па ўсім Савецкім Саюзе даведаліся пра існаванне адметнай беларускай мовы і пачулі яе гучанне.

У Беларусі ўзніклі ўласныя моцныя школы жывапісу, скульптуры і іншых жанраў выяўленчага мастацтва. Нацыянальная кансерваторыя рыхтавала высокапрафесійных музыкаў і спевакоў. Далёка за межамі рэспублікі праславіўся беларускі балет.

* * *

Камуністычныя ідэалагічныя органы сачылі за тым, каб у беларусаў не было ўласных нацыянальных герояў, толькі расейскія (Аляксандр Неўскі, Сувораў, Кутузаў і інш.). Адзіным беларусам, якога дазвалялася ўслаўляць у абмежаваных дозах, стаў кіраўнік антырасейскага паўстання 1863 г. Кастусь Каліноўскі (152). Прычынай дазволу

152. К. Каліноўскі і В. Урублеўскі праводзяць агляд паўстанцаў. Мастак Пятро Сяргіевіч

153. Ордэн Кастуся Каліноўскага

было тое, што ён змагаўся супраць царызму і ў сваіх пасланнях апеляваў да працоўнага люду.

Беларуская патрыятычная інтэлігенцыя гэтым скарысталася і ўславіла Каліноўскага ды ягоныя чыны ў вершах і прозе, жывапісе і музыцы (чаго вартая адно трылогія Уладзіміра Караткевіча “Каласы пад сярпом тваім”!). Таму, калі Беларусь у пачатку 1990-х гадоў здабыла незалежнасць,

Каліноўскі аказаўся адзіным агульнапрызнаным героем нацыянальнага маштабу (153). 22 лістапада 2019 г. у сталіцы Летувы Вільні адбылося ўрачыстае перапахаванне парэшткаў Кастуся Каліноўскага і ягоных папличнікаў, якое сабрала шматтысячную грамаду беларусаў з усяго свету. Масавая працэсія стала прадвесцем беларускіх пратэстаў жніўня 2020 г. (154).

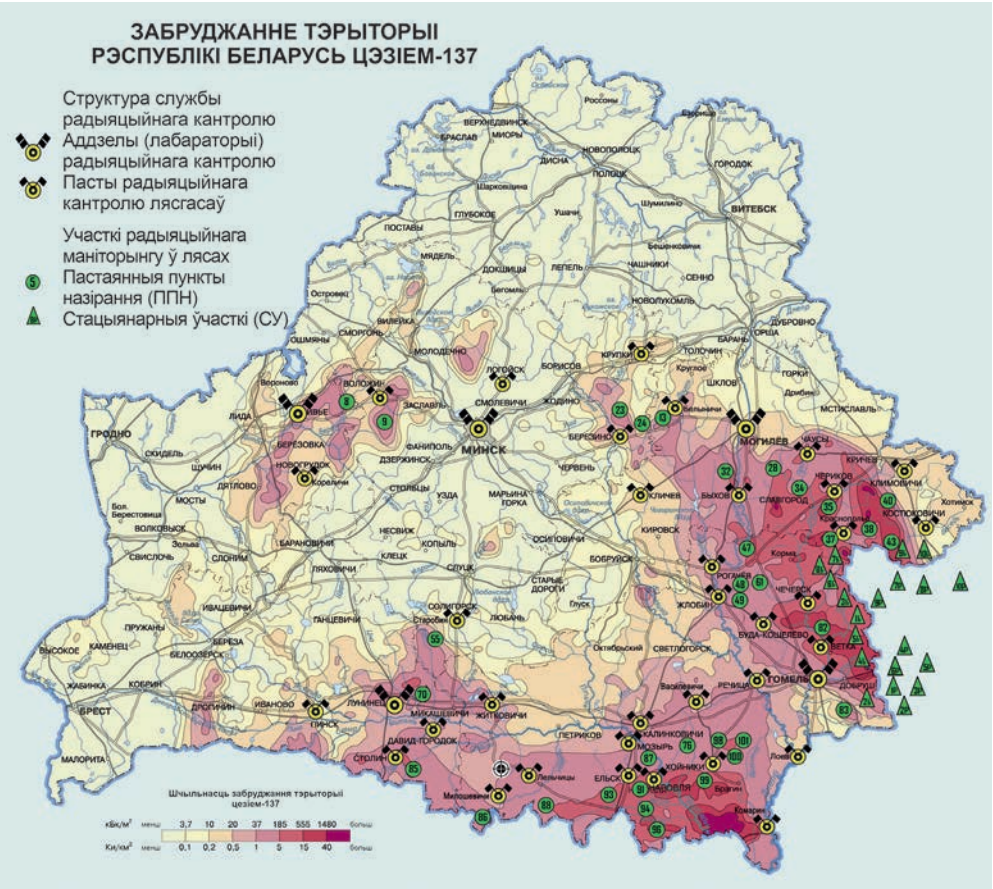

154. Медальён Кастуся Каліноўскага з яго магілы

* * *

Крызісныя з’явы ў гаспадарцы і грамадскім жыцці СССР прывялі ў 1985 г. да спробы рэформаў без змены сутнасці савецка-камуністычнай сістэмы, г. зв. перабудовы пад кіраўніцтвам Міхаіла Гарбачова. Рэальным яе вынікам стала некаторая лібералізацыя грамадскага жыцця і першыя спробы дазволіць прыватны бізнес. Аднак агулам рэфармаваць савецкую мадэль планавай эканомікі аказалася немагчыма, эканамічны крызіс толькі паглыбляўся.

У 1986 г. здарыўся выбух на Чарнобыльскай атамнай станцыі ва Украіне каля самай беларускай мяжы. Найбольш пацярпела Беларусь:

155. Карта радыёактыўнага забруджання Беларусі

асноўная маса радыёактыўных выкідаў была штучна асаджана на беларускую тэрыторыю, бо вецер гнаў хмары ў бок Масквы (155). У забруджанай зоне пражывалі 2,2 мільёны чалавек, з самых небяспечных участкаў было эвакуавана каля 140 тыс. жыхароў. Шмат людзей выехала па ўласнай ініцыятыве.

У дзяржаўны бюджэт быў уключаны асобны артыкул па фінансаванні ліквідацыі наступстваў аварыі. У Беларусі як самай заходняй з савецкіх рэспублік стацыянавала магутная вайсковая групоўка, якая мела на ўзбраенні найноўшую вайсковую тэхніку, у тым ліку ядзерную зброю.

156. Герб і сцяг Рэспублікі Беларусь, зацверджаны ў 1991 г.

Пасля здабыцця незалежнасці Беларусь першай з былых савецкіх рэспублік добраахвотна, без усялякіх умоў ад ядзернай зброі адмовілася.

Рэспубліка Беларусь

27 ліпеня 1990 г. Вярхоўны Савет БССР прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце, захаваўшы назву дзяржавы.

Паражэнне камуністычнага путчу ў Маскве ў жніўні 1991 г. прыспешыла рэальнае здабыццё незалежнасці.

25 жніўня 1991 г. Дэкларацыі аб суверэнітэце быў нададзены статус канстытуцыйнага закона і прыпынена дзейнасць камуністычнай партыі.

19 верасня 1991 г. зменена назва дзяржавы з БССР на Рэспубліку Беларусь і зацверджаны дзяржаўны герб — “Пагоня” і дзяржаўны сцяг — бела-чырвона-белы (156).

8 снежня 1991 г. на беларускай тэрыторыі ў Віскулях пасярод Белавежскай пушчы была абвешчана ліквідацыя СССР (“СССР як геапалітычная рэальнасць і суб’ект міжнароднага права спыняе сваё існаванне”). Расейска-савецкая імперыя сканала, не дажыўшы да свайго 70-годдзя.

На нашых вачах і з нашым удзелам ствараецца найноўшая гісторыя Беларусі. Найбольшае дасягненне ў ёй — захаванне ўласнай дзяржавы. Толькі ад саміх беларусаў залежыць далейшы лёс іх краіны — ці быць ёй дэмакратычнай і беларускай.

Крыніцы ілюстрацый

Выкарыстаныя ілюстрацыі з вольнага доступу ў інтэрнэце.

Аўтары фота:

Сяргей Плыткевіч, Глеб Лабадзенка, Мікіта Пастухоў, Андрэй Вінцэгрэн, Алена Ермаловіч, Oleg Podgaisky, Яўген Коктыш, Сергей Крышен.

Частка картаў узятая са здымкаў “Вялікага гістарычнага атласа Беларусі”, змешчаных у інтэрнэце.

Аўтары картаў: Віктар Цемушаў, Сцяпан Цемушаў, Аляксандр Краўцэвіч, Mariusz Kowalski, Андрэй Расінскі.